

PENE NTEKART

ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ
ΠΕΡΙ ΤΗΣ
ΠΡΩΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Μετάφραση - Σημειώσεις - Σχόλια
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΑΝΤΑΡΑΚΗΣ

Εὐμενεῖς ἔλεγχοι

Ἐκδόσεις ΕΚΚΡΕΜΕΣ

[71]

ΕΚΤΟΣ ΣΤΟΧΑΣΜΟΣ

*Περὶ τῆς ὑπαρξῆς τῶν ὑλικῶν πραγμάτων
καὶ περὶ τῆς πραγματικῆς διάκρισης τοῦ πνεύματος
ἀπὸ τὸ σῶμα.¹*

¹ Απομένει νὰ ἐξετάσω ἂν ὑπάρχουν ὑλικά πράγματα.² Ἐέρω τουλάχιστον ἤδη ὅτι μποροῦν νὰ ὑπάρξουν, καθόσον εἶναι ἀντικείμενο τῶν καθαρῶν Μαθηματικῶν, ἐφόσον τὰ ἀντιλαμβάνομαι σαφῶς καὶ διακριτῶς.³ Πράγ-

1. Ὁ ἀρχικὸς τίτλος ἦταν: *Περὶ τῆς ὑπαρξῆς τῶν ὑλικῶν πραγμάτων*. Ἡ γαλλικὴ ἐκδοχὴ φέρει τὸν τίτλο: *Περὶ τῆς ὑπαρξῆς τῶν ὑλικῶν πραγμάτων καὶ περὶ τῆς πραγματικῆς διάκρισης μεταξὺ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος τοῦ ἀνθρώπου*. Ἡ πραγματικὴ διάκριση (*distinctio realis*) συλλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Ντεκάρτ κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὴν τροπικὴν διάκριση (*distinctio modalis*) καὶ τὴν ἐννοιολογικὴν διάκριση (*distinctio rationis*), βλ. Ἐπιτομὴ τῆς φιλοσοφίας, I, 60 καὶ Πρὸς Mesland, 1645 ἢ 1646 (AT, IV, 348-350).

2. Ἀντικείμενο τοῦ προηγούμενου Στοχασμοῦ ἦταν ἡ οὐσία τῶν ὑλικῶν πραγμάτων, ἀντικείμενο τοῦ παρόντος εἶναι ἡ ὑπαρξὴ τους. Ἡ πρώτη συνίσταται στὶς σαφεῖς καὶ διακριτὲς ιδιότητες τῶν πραγμάτων αὐτῶν, ἡ δευτέρη στὶς ἀσαφεῖς καὶ συγκεχυμένες. Ἡ σαφὴς καὶ διακριτὴ σύλληψις τῶν σωματικῶν πραγμάτων τελεῖται ἀπὸ τὸν νοῦ, ἡ ἀσαφὴς καὶ συγκεχυμένη ἀπὸ τὴν φαντασίαν καὶ τὶς αἰσθήσεις.

3. «Τώρα πιά δὲν μοῦ μένει παρὰ νὰ ἐξετάσω ἂν ὑπάρχουν ὑλικά πράγματα καί, ἀσφαλῶς, ἔξω τουλάχιστον ἤδη ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν καθόσον τὰ θεωροῦμε ὡς ἀντικείμενο τῶν ἀποδείξεων τῆς Γεωμετρίας, δεδομένου ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὰ συλ-

ματι, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἰκανὸς νὰ κάνει ὅλα ὅσα εἶμαι ἐγὼ ἰκανὸς νὰ ἀντιληφθῶ ἔτσι· καὶ οὐδέποτε ἔκρινα ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ κάτι ἀπὸ αὐτόν, παρὰ ἂν μοῦ ἦταν ἀδύνατον νὰ τὸ ἀντιληφθῶ διακριτῶς. Ἐπιπλέον, ἡ ἰκανότητά τοῦ φαντάζεσθαι πού νιώθω νὰ χρησιμοποιοῦ ὅταν στρέφομαι πρὸς τὰ ὑλικά πράγματα φαίνεται νὰ συνεπάγεται ὅτι ὑπάρχουν.⁴ Διότι, θεωρώντας προσεκτικότερα τί εἶναι ἡ φαντασία, φανερώνεται ὅτι δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ μιὰ [72] ὀρισμένη προσήλωσις τῆς ἰκανότητάς τοῦ γνωρίζειν σὲ ἓνα σῶμα ἐνδόμυχα παρὸν σὲ αὐτήν, καὶ ἐπομένως ὑπαρκτό.⁵

Γιὰ νὰ γίνῃ τοῦτο ξεκάθαρο, θὰ ἐξετάσω πρῶτα τὴ

λαμβάνω μὲ πολὺ σαφὴ καὶ διακριτὸ τρόπο». «Ὅτι εἶναι σαφὲς καὶ διακριτὸ εἶναι ἀληθινό, καὶ ὅτι εἶναι ἀληθινὸ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει. Ἐφόσον λοιπὸν ἀντιλαμβάνομαστε τὰ ὑλικά πράγματα, ὡς μαθηματικὰ ἀντικείμενα, σαφῶς καὶ διακριτῶς, δικαιούμαστε νὰ συναγάγουμε ὅτι μποροῦν νὰ ὑπάρχουν. «Μοῦ φαίνεται σαφέστατο ὅτι ἡ δυνατὴ ὑπαρξὴ περιέχεται σὲ καθετὶ τὸ ὁποῖο κατανοοῦμε σαφῶς, ἐπειδὴ τὸ ἴδιο τὸ γεγονός ὅτι τὸ κατανοοῦμε σαφῶς συνεπάγεται ὅτι μπορεῖ νὰ δημιουργηθῆ ἀπὸ τὸν Θεόν», Πρὸς Μερσέν, 31 Δεκεμβρίου 1640 (AT, III, 274).

4. Στὴ Συνομιλία μὲ τὸν Μπούρμαν διευκρινίζεται ὅτι τὸ νόημα τῆς φράσης αὐτῆς εἶναι ὅτι ὑπάρχει «τὸ σῶμα μου, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιοῦ ὅταν φαντάζομαι» (AT, V, 162).

5. Ὁ Ντεκάρτ δὲν ἀναφέρεται ἐδῶ στὸ σῶμα τὸ ὁποῖο φανταζόμαστε, ἀφοῦ αὐτὸ δὲν εἶναι παρὸν ὅταν τὸ φανταζόμαστε, ἀλλὰ στὸ σῶμα διὰ τοῦ ὁποίου φανταζόμαστε. Ἡ φαντασία προϋποθέτει τὸν σχηματισμὸ εἰκόνων σὲ κάποιον τμήμα τοῦ ἐγκεφάλου (ὅπως περίπου ἡ προβολὴ μιᾶς κινηματογραφικῆς ταινίας προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ὀθόνης) καί, ἐπομένως, τὸ γεγονός ὅτι

διαφορὰ μεταξύ τῆς φαντασίας καὶ τῆς καθαρῆς νόησης*. Παραδείγματος χάριν, ὅταν φαντάζομαι ἕνα τρίγωνο, δὲν νοῶ μονάχα ὅτι εἶναι ἕνα σχῆμα ἀποτελούμενο ἀπὸ τρεῖς γραμμές, ἀλλὰ συγχρόνως ἔνορῶ μὲ τὸν ὀφθαλμὸ τοῦ πνεύματός μου αὐτὲς τὶς τρεῖς γραμμές ὡς παροῦσες, καὶ αὐτὸ εἶναι πὸν ὀνομάζω φαντάζεσθαι.⁶ Ἐνῶ ἂν θέλω νὰ σκεφτῶ ἕνα χιλιόγωνο, νοῶ μὲν τόσο καλὰ ὅτι εἶναι ἕνα σχῆμα συντεθειμένο ἀπὸ χίλιες πλευρές ὅσο ὅτι ἕνα τρίγωνο εἶναι ἕνα σχῆμα συντεθειμένο ἀπὸ τρεῖς, ἀλλὰ δὲν φαντάζομαι μὲ τὸν ἴδιο τρόπο αὐτὲς τὶς χίλιες πλευρές, ἥτοι δὲν τὶς ἔνορῶ ὡς παροῦσες.⁷ Καὶ παρότι ἴσως, λόγῳ τῆς συνήθειας νὰ φαντάζομαι πάντοτε κάτι ὅποτε σκέπτομαι σωματικὰ πράγματα, ἀπεικονίζεται καὶ τότε συγκεχυμένα ἐντός μου κάποιο σχῆμα, ὡστόσο καταφαίνεται ὅτι δὲν εἶναι χιλιόγωνο, ἐπειδὴ δὲν διαφέρει σὲ τίποτα ἀπὸ ἐκεῖνο πὸν θὰ ἀπεικονιζόταν ἐπίσης ἐντός μου ἂν σκεπτόμουν

φανταζόμεστε συνεπάγεται ὅτι ὑπάρχει ἕνα τουλάχιστον σῶμα: τὸ δικό μας.

6. «Παραδείγματος χάριν, ὅταν φαντάζομαι ἕνα τρίγωνο, δὲν τὸ συλλαμβάνω μονάχα ὡς ἕνα σχῆμα πὸν συντίθεται καὶ περικλείεται ἀπὸ τρεῖς γραμμές, ἀλλὰ ἐκτός αὐτοῦ θεωρῶ αὐτὲς τὶς τρεῖς γραμμές ὡς παροῦσες, διὰ τῆς ἰσχύος καὶ τῆς ἐσωτερικῆς προσήλωσης τοῦ πνεύματός μου, τοῦτο δὲ ὀνομάζω ἰδίως φαντάζεσθαι».

7. Εἶναι ἀδύνατον νὰ φανταστοῦμε ἕνα χιλιόγωνο ἐπειδὴ δὲν μπορούμε νὰ σχηματίσουμε στὸ μυαλό τὴν εἰκόνα χίλιων μικρῶν γραμμῶν, καὶ ἀκόμα λιγότερο νὰ τὶς συνθέσουμε ὅλες μαζί κατὰ τρόπο ὥστε νὰ σχηματίζουν ἕνα χιλιόγωνο. Βλ. Συνομιλία μὲ τὸν Μπούμαν (ΑΤ, V, 163).

ἕνα μυριόγωνο, ἢ κάποιο ἄλλο σχῆμα μὲ πάμπολλες πλευρές· οὔτε βοηθᾷ καθόλου στὴν ἀναγνώριση τῶν ἰδιοτήτων πὸν διαφοροποιοῦν τὸ χιλιόγωνο ἀπὸ τὰ ἄλλα πολύγωνα. Ἄν ὅμως πρόκειται γιὰ ἕνα πεντάγωνο, μπορῶ νὰ νοήσω τὸ σχῆμα του δίχως τὴ βοήθεια τῆς φαντασίας, ὅπως καὶ τὸ σχῆμα τοῦ χιλιογώνου, ἀλλὰ μπορῶ ἐπίσης νὰ τὸ φανταστῶ, προσηλώνοντας τὸν ὀφθαλμὸ τοῦ πνεύματος στὶς πέντε πλευρές του, καὶ συνάμα στὸ ἐμβαδὸν πὸν περιέχουν. Ἐδῶ δὲ διαπιστώνω προδήλως ὅτι γιὰ νὰ φανταστῶ χρειάζομαι μιὰ ἰδιάζουσα ψυχικὴ ἐπίταση τὴν ὁποία δὲν χρησιμοποιῶ [73] γιὰ νὰ νοήσω· νέα ψυχικὴ ἐπίταση πὸν καταδεικνύει σαφῶς τὴ διαφορὰ μεταξύ τῆς φαντασίας καὶ τῆς καθαρῆς νόησης.

Ἐπίσης, θεωρῶ ὅτι ἐκείνη ἡ ἰσχὺς τοῦ φαντάζεσθαι ἢ ὁποία εἶναι μέσα μου, στὸν βαθμὸ πὸν διαφέρει ἀπὸ τὴν ἰσχύ τοῦ νοεῖν, δὲν ἀπαιτεῖται ἀπὸ τὴν οὐσία μου, τουτέστιν τὴν οὐσία τοῦ πνεύματός μου, διότι εἶναι ἀναμφίβολο ὅτι, ἀκόμα κι ἂν ἀπουσίαζε ἀπὸ μένα,⁸ θὰ παρέμενα παρὰ ταῦτα ὁ ἴδιος πὸν εἶμαι καὶ τώρα· γεγονὸς πὸν φαίνεται νὰ συνεπάγεται ὅτι ἐξαρτᾶται ἀπὸ κάποιο πράγμα διαφορετικὸ ἀπὸ μένα.⁹ Καὶ κα-

8. «Τότε θὰ ἤμουν ὅπως οἱ ἄγγελοι πὸν δὲν φαντάζονται», Συνομιλία μὲ τὸν Μπούμαν (ΑΤ, V, 162). Γιὰ τὴ χριστιανικὴ σκέψη, οἱ ἄγγελοι εἶναι νέες ἀπελευθερωμένοι ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῶν αἰσθήσεων καὶ τῆς φαντασίας.

9. «... ἀπὸ τοῦτο φαίνεται νὰ μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἐξαρτᾶται ἀπὸ κάποιο πράγμα πὸν διαφέρει ἀπὸ τὸ πνεῦμα μου». Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἀνακύψει μιὰ ἀπορία, δεδομένου ὅτι στὸν Δεύτερο Στοχασμὸ εἶχε ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ φαντασία, ὡς

τανοῦ εὐκόλα ὅτι ἂν ὑπάρχει κάποιον σῶμα συνδεδεμένο ἔτσι μὲ τὸ πνεῦμα ὥστε τὸ δεύτερο νὰ προσηλω- νεται στὴν κατόπτειση τοῦ πρώτου κατὰ προαίρεση, τότε μπορεῖ νὰ φαντάζομαι τὰ σωματικὰ πράγματα μέσω αὐτοῦ τοῦ σώματος. Ὡστε τοῦτος ὁ τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι διαφέρει ἀπὸ τὴν καθαρὴ νόηση μονάχα στὸ ἐξῆς: ὅταν τὸ πνεῦμα νοεῖ, στρέφεται τρόπον τινα πρὸς τὸν ἑαυτὸ του καὶ κατοπτεῖται κάποιον ἀπὸ τὶς ιδέες ποὺ ἐνυπάρχουν στὸ ἴδιον· ἐνῶ ὅταν φαντάζεται, στρέφεται πρὸς τὸ σῶμα, καὶ ἐνορᾷ σὲ αὐτὸ κάτι σύμμορφο μὲ μιὰ ιδέα τὴν ὁποία νοεῖ ἀφ' ἑαυτοῦ, ἢ ἀντιλαμβάνεται μὲ τὴν αἴσθηση.¹⁰ Νοῦ εὐκόλα, λέγω, ὅτι

τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι, ἀνήκει στὸ πνεῦμα. Διευκρινίζεται ὅμως ἐδῶ ὅτι τοῦ ἀνήκει ὡς τρόπος καὶ ὄχι ὡς κατηγορημα, δηλαδή ὡς δευτερευόν καὶ ὄχι ὡς οὐσιώδες συστατικό, δεδομένου ὅτι ἡ φαντασία δὲν ἐπιτελεῖται παρὰ στὸ μέτρο ποὺ τὸ πνεῦμα στρέφεται πρὸς τὰ σωματικὰ πράγματα. Ὁ Ντεκάρτ παρατηρεῖ ἄλλοι: «μὲ ἄλλο νόημα περιλαμβάνω τὶς φανταστικὲς παραστάσεις στὸν ὀρισμὸ τῆς cogitatio ἢ τῆς σκέψης, καὶ μὲ ἄλλο τὶς ἀποκλείω ἀπὸ αὐτόν. Οἱ μορφές ἢ τὰ σωματικὰ εἶδη ποὺ πρέπει νὰ εἶναι στὸν ἐγκέφαλο, γιὰ νὰ φανταστοῦμε κάτι, δὲν εἶναι σκέψεις, ἀλλὰ ἡ διεργασία τοῦ πνεύματος ποὺ φαντάζεται ἢ στρέφεται πρὸς τὰ εἶδη αὐτὰ εἶναι σκέψη», Πρὸς Μερσέν, 21 Ἀπριλίου 1641 (ΑΤ, ΙΙΙ, 361). Στὸ πνεῦμα ἀνήκει ἡ λειτουργία τῆς φαντασίας, ὄχι οἱ ἐνυ- λες παραστάσεις διὰ τῶν ὁποίων ἐπιτελεῖται αὐτή.

10. «...καὶ θεωρεῖ σὲ αὐτὸ κάτι σύμμορφο μὲ τὴν ιδέα ποὺ σχημάτισε ἀφ' ἑαυτοῦ ἢ δέχτηκε διὰ τῶν αἰσθήσεων». Ὅταν τὸ πνεῦμα νοεῖ χρησιμοποιεῖ μόνον τὸν ἑαυτὸ του, ἐνῶ ὅταν φαντάζε- ται ἐνατενίζει κάποιον σωματικὴ μορφή, βλ. Πέμπτες Ἀπαντή- σεις (ΑΤ, VI, 385). Ὅπως σημειώνει ὁ Ντεκάρτ: «ὅ,τι συλλαμβά- νουμε χωρὶς εἰκόνα εἶναι ιδέα τοῦ καθαροῦ πνεύματος, καὶ ὅ,τι

ἂν μὲν ὑπάρχουν σώματα, ἡ φαντασία μπορεῖ νὰ ἐπι- τελεῖται ἔτσι· καὶ ἐπειδὴ δὲν συναντῶ κανέναν ἄλλο ἐξῆς ἰσχυρὸν τρόπο γιὰ νὰ τὴν ἐξηγήσω, εἰκάζω ὅτι πιθανῶς ὑπάρχουν. Ἀλλὰ πιθανῶς μονάχα καί, παρότι διερευνῶ ἐπιμελῶς τὰ πάντα, δὲν βλέπω νὰ μπορῶ ἀπὸ ἐκείνη τὴ διακριτὴ ιδέα τῆς σωματικῆς φύσης ποὺ βρίσκω στὴ φαντασία μου νὰ συναγάγω κάποιον ἐπιχειρημα διὰ τοῦ ὁποίου νὰ συμπεραίνεται ἀναγκαῖα ὅτι ὑπάρχει κάποιον σῶμα.

Συνηθίζω ὅμως νὰ φαντάζομαι πολλὰ ἄλλα πέραν [74] ἐκείνης τῆς σωματικῆς φύσης ποὺ εἶναι ἀντικείμενον τῶν καθαρῶν Μαθηματικῶν, ὅπως τὰ χρώματα, τοὺς ἤχους, τὶς γεύσεις, τὸν ὄνο, κ.τ.ό., ἀλλὰ κανένα τόσο διακριτὰ· καὶ ἐπειδὴ τὰ ἀντιλαμβάνομαι καλύτερα μὲ τὶς αἰσθήσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες φαίνονται νὰ φτάνουν μέσω τῆς μνήμης στὴ φαντασία, γιὰ νὰ τὰ ἐξετάσω εὐχερέστερα πρέπει νὰ ἐξετάσω ταυτοχρόνως τὶς αἰ- σθήσεις καὶ νὰ δῶ ἂν, ἀπὸ ὅσα γίνονται ἀντιληπτὰ μὲ ἐκεῖνο τὸν τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι ποὺ ὀνομάζω αἴσθη- ση, μπορῶ νὰ ἐξαγάγω κάποιον βέβαιον ἐπιχειρημα ὑ- πὲρ τῆς ὑπαρξῆς τῶν σωματικῶν πραγμάτων.¹¹

Πρῶτα πρῶτα, θὰ ἐπαναλάβω ἐδῶ ἐκεῖνα ποὺ νό-

συλλαμβάνουμε μὲ εἰκόνα εἶναι ιδέα τῆς φαντασίας», Πρὸς Μερ- σέν, Ἰούλιος 1641 (ΑΤ, ΙΙΙ, 395). Πρβλ. Ἀρνὸ-Νικὸλ, Ἡ λογικὴ ἢ ἡ τέχνη τοῦ σκέπτεσθαι, Ι, 1.

11. Τὸ ζήτημα τῆς ὑπαρξῆς τῶν σωματικῶν πραγμάτων διε- ρευνᾶται σὲ συνάρτηση μὲ τὶς τρεῖς γνωστικὲς ικανότητες: τὴν καθαρὴ νόηση, τὴ φαντασία καὶ τὴν αἴσθηση. Ἀναγνωρίστηκε παραπάνω ὅτι ἡ πρώτη δὲν θέτει τὴν ὑπαρξὴ τῶν σωματικῶν πραγμάτων παρὰ ὡς δυνατὴ, ἐνῶ ἡ δεύτερη ὡς πιθανή. Ἔτσι

μιζα προηγουμένως ἀληθῆ, ὡς ἀντιληπτὰ μέσω τῆς αἴσθησης, καὶ γιὰ ποιῆς αἰτίες τὸ νόμιζα· ἔπειτα, θὰ σταθμίσω τις αἰτίες γιὰ τις ὁποῖες τὰ ἔθεσα ἀργότερα ἐν ἀμφιβόλῳ· καί, τέλος, θὰ θεωρήσω τί πρέπει νὰ πιστεύω τώρα γι' αὐτά.

Πρῶτα πρῶτα, αἰσθανόμενον ὅτι εἶχα κεφάλι, χέρια, πόδια καὶ τὰ λοιπὰ μέλη ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποτελεῖται ἐκεῖνο τὸ σῶμα ποῦ κατόπτευα ὡς μέρος τοῦ ἑαυτοῦ μου, ἢ ὡς ὁλόκληρο ἴσως τὸν ἑαυτό μου· αἰσθανόμενον ὅτι τὸ σῶμα αὐτὸ βρισκόταν μεταξύ πολλῶν ἄλλων ποῦ μπορούσαν νὰ τοῦ ἐμποιήσουν διάφορες ὠφέλειες ἢ βλάβες, καὶ συνέδεα τις ὠφέλειες μὲ ἓνα αἶσθημα τῆς ἡδονῆς καὶ τις βλάβες μὲ ἓνα αἶσθημα πόνου. Πέραν δὲ τῆς ἡδονῆς καὶ τοῦ πόνου, αἰσθανόμενον ἐπίσης μέσα μου πείνα, δίψα καὶ ἄλλες παρόμοιες ὀρέξεις· καθὼς καὶ ὀρισμένες σωματικές κλίσεις πρὸς τὴν εὐθυμία, τὴ θλίψη, τὴν ὀργή, καὶ ἄλλα παρόμοια συναισθήματα. Ἐνῶ ἔξω ἀπὸ μένα, πέραν τῆς ἔκτασης, τῶν σχημάτων [75] καὶ τῶν κινήσεων τῶν σωμάτων, αἰσθανόμενον ἐπίσης σκληρότητα, θερμότητα καὶ τις ἄλλες ποιότητες τῆς ἀφῆς· καθὼς καὶ φῶς, χρώματα, ὀσμές, γεύσεις καὶ ἤχους, διὰ τῆς ποικιλίας τῶν ὁποίων διέκρινα μεταξύ τους τὸν οὐρανὸν, τὴ γῆ, τὴ θάλασσα καὶ τὰ ὑπόλοιπα σώματα. Θεωρώντας δὲ τις ἰδέες ὄλων ἐκείνων τῶν ποιότητων ποῦ προσφέρονταν στὴ σκέψη μου, τις ὁποῖες μόνον αἰσθανόμενον κυριολεκτικὰ καὶ ἄμεσα, δὲν νόμιζα χωρὶς λόγο ὅτι αἰσθανόμενον ὀρισμένα πράγμα-

δὲν ἀπομένει παρὰ νὰ ἀναζητηθεῖ κάποιον βέβαιον ἐπιχείρημα στὴν τρίτη.

τα ἐντελῶς διαφορετικὰ ἀπὸ τὴ σκέψη μου, δηλαδὴ σώματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα πηγαζαν οἱ ἰδέες ἐκεῖνες. Διότι τις ἐνωθῆ νὰ ἐπεισάγονται σὲ μένα δίχως τὴ συγκατάθεσή μου, ἔτσι ὥστε, ὅσο καὶ νὰ τὸ ἤθελα, δὲν μπορούσα οὔτε νὰ αἰσθάνομαι ἓνα ἀντικείμενο ὅταν αὐτὸ δὲν ἦταν παρὸν σὲ ἓνα αἰσθητῆριο ὄργανό μου, οὔτε νὰ μὴν τὸ αἰσθάνομαι ὅταν ἦταν.¹² Καὶ καθὼς οἱ ἰδέες τις ὁποῖες ἀντιλαμβάνομαι μέσα τῆς αἴσθησης ἦταν πολὺ πιὸ ζωηρές, πιὸ εὐκρινεῖς καὶ μὲ τὸν τρόπο τους πιὸ διακριτὲς ἀπὸ ἐκεῖνες ποῦ ἐπλαθα μετὰ ἀπὸ σκόπιμο καὶ συνειδητὸ στοχασμὸ, ἢ ἔβρισκα ἀποτυπωμένες στὴ μνήμη μου, δὲν φαινόταν δυνατὸ νὰ πηγάζουν ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου· ἀπέμενε ἄρα ὅτι ἐπεισάγονταν ἀπὸ ὀρισμένα ἄλλα πράγματα. Καὶ ἀφοῦ δὲν εἶχα ἄλλη γνώση τῶν πραγμάτων ἐκείνων παρὰ ἀπὸ αὐτὲς τοῦτες τις ἰδέες, τὸ μόνον ποῦ μπορούσε νὰ μοῦ περάσει ἀπὸ τὸν νοῦ ἦταν ὅτι τὰ μὲν εἶναι ὅμοια μὲ τις δέ· καὶ ἐπειδὴ ἐπίσης θυμόμουν ὅτι εἶχα χρησιμοποιήσει τὴν αἴσθησιν πρὶν ἀπὸ τὸν Λόγον, καὶ ἔβλεπα ὅτι οἱ ἰδέες ποῦ ἐπλαθα ὁ ἴδιος δὲν ἦταν τόσο εὐκρινεῖς ὅσο ἐκεῖνες ποῦ ἀντιλαμβάνομαι μέσα τῆς αἴσθησης, καὶ ὅτι συντίθενταν ἐν πολλοῖς ἀπὸ μέρη τους, πειθόμουν εὐκολα ὅτι δὲν εἶχα καμιὰ ἀπολύτως στὸν νοῦ τὴν ὁποῖα νὰ μὴν εἶχα προηγουμένως στὴν αἴσθησιν.¹³ Ἐπίσης δὲν πρέσβευα χωρὶς λόγο ὅτι ἐκεῖνο τὸ σῶμα ποῦ εἶχα ἓνα εἰδικὸ δικαίωμα

12. Πρβλ. Ἀρχές τῆς φιλοσοφίας, II, 1.

13. Νύξη στὸν κλασικὸ σχολαστικὸ τύπο: «nihil est in intellectu quod non prius fuerit in sensu», τίποτα δὲν εἶναι στὸν νοῦ τὸ ὁποῖο νὰ μὴν ἦταν προηγουμένως στὴν αἴσθησιν. Αὐτὴ ἡ θέση

[76] νὰ τὸ ὀνομάζω δικό μου μοῦ ἀνῆκε περισσότερο ἀπὸ ὅποιοδήποτε ἄλλο· διότι δὲν μποροῦσα ποτὲ νὰ ἀποκοπῶ ἀπὸ αὐτό, ὅπως ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα, αἰσθανόμουν σὲ αὐτὸ καὶ γιὰ αὐτὸ ὅλες τὶς ὀρέξεις καὶ τὰ συναισθηματά, καὶ τέλος δοκίμαζα τὸν πόνο καὶ τὴν τέρψη τῆς ἡδονῆς στὰ μέρη του, καὶ ὄχι στὰ μέρη ἄλλων σωματίων εὐρισκόμενων ἔξω ἀπὸ μένα. "Ὅταν ὅμως ἐξέταζα γιατί ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ μυστηριώδες αἶσθημα πόνου προκύπτει λύπη στὴν ψυχὴ, καὶ ἀπὸ τὸ αἶσθημα τέρψης χαρὰ, γιατί ἐκεῖνος ὁ μυστηριώδης κνησμὸς τῆς κοιλιᾶς τὸν ὁποῖο ὀνομάζω πείνα μὲ προειδοποιεῖ νὰ καταναλώσω τροφή, ἐνῶ ἡ ξηρότητα τοῦ λάρυγγα ποτό, κ.ο.κ., ὁ μόνος λόγος πὺ μποροῦσα νὰ βρῶ ἦταν ὅτι ἔτσι ἔχω διδαχθεῖ ἀπὸ τὴ φύση· διότι δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀπολύτως συνάφεια (πὺ ἔστω νὰ κατανοῶ ἐγὼ) ἀνάμεσα σὲ ἐκεῖνο τὸν κνησμὸ καὶ τὴ βούληση γιὰ κατανάλωση τροφῆς, ἢ στὸ αἶσθημα τοῦ πράγματος πὺ προξενεῖ πόνο καὶ τὴ σκέψη λύπης πὺ ἐκπηγάζει ἀπὸ αὐτὸ τὸ αἶσθημα. Ἀλλὰ καὶ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα τὰ ὁποῖα ἔκρινα γιὰ τὰ ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων φαινόνταν νὰ τὰ διδάχθηκα ἀπὸ τὴ φύση· διότι πειθόμουν ὅτι ἔχουν ἔτσι, προτοῦ ἐπεξεργαστῶ συλλογισμοὺς πὺ νὰ τὸ τεκμηριώσουν.¹¹

ἐδράζεται, καταχρηστικά ὅμως, στὸν Ἀριστοτέλη (*Περὶ ψυχῆς*, III, 8, 432a 7, 8).

14. «Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, μοῦ φαινόνταν ὅτι εἶχα μάθει ἀπὸ τὴ φύση ὅλα τὰ ἄλλα πράγματα πὺ ἔκρινα σχετικὰ μὲ τὰ ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεών μου· ἐπειδὴ παρατηροῦσα ὅτι οἱ κρίσεις πὺ συνήθιζα νὰ κάνω γιὰ τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ σχηματίζονταν μέσα μου πρὶν νὰ ἔχω τὴν ἀνεση νὰ σταθμίσω καὶ νὰ θεωρήσω συλλογισμοὺς πὺ νὰ μποροῦν νὰ μὲ ὑποχρεώσουν νὰ τὶς κάνω».

Ἀργότερα ὅμως, πολλὲς ἐμπειρίες κλόνισαν σιγὰ σιγὰ ὅλη τὴν πίστη μου στὶς αἰσθήσεις. Ἐνίστε, πύργοι πὺ εἶχαν ἀπὸ μακριὰ στρογγυλὴ ὄψη φανερώθηκαν ἀπὸ κοντὰ τετράγωνοι,¹⁵ καὶ πελώρια ἀγάλματα στῆμένα στὴν κορυφὴ τους δὲν ἔμοιαζαν μεγάλα ἰδωμένα ἀπὸ τὸ ἔδαφος· καὶ σὲ ἀναρίθμητες ἄλλες τέτοιες περιπτώσεις συνέλαβα τὶς κρίσεις ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν αἰσθημάτων νὰ σφάλουν. Καὶ ὄχι μονάχα ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν, διότι τί πιὸ ἐνδόμυχο ἀπὸ τὸν πόνο μπορεῖ νὰ ὑπάρξει; Καὶ ὅμως, [77] ἄκουσα ἄλλοτε ἀνθρώπους τῶν ὁποίων εἶχε κοπεῖ ἓνα χέρι ἢ πόδι νὰ λένε ὅτι τοὺς φαινόνταν ἀκόμα καμιὰ φορὰ νὰ αἰσθάνονται πόνο στὸ μέρος τοῦ σώματος πὺ εἶχαν χάσει· ὡς ἐκ τούτου, μοῦ φαινόνταν ὅτι οὔτε ἐγὼ μποροῦσα νὰ εἶμαι ἐντελῶς βέβαιος πὺς πονᾷ κάποιο μέλος μου, ὅσο καὶ ἂν αἰσθανόμουν πόνο σὲ αὐτό. Σὲ ὅλα τοῦτα προσέθεσα πρόσφατα δύο αἰτίες ἀμβολίας πολὺ γενικές. Ἡ πρώτη ἦταν ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτα ἀπὸ ὅσα αἰσθάνομαι ξύπνιος πὺ νὰ μὴν μπορῶ καμιὰ φορὰ νὰ νομίσω ὅτι τὸ αἰσθάνομαι καὶ ἐνόςω κοιμᾶμαι· καὶ καθὼς δὲν πίστευα ὅτι ὅσα μοῦ φαίνεται νὰ αἰσθάνομαι κοιμισμένος ἐπεισάγονται ἐντός μου ἀπὸ πράγματα πὺ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ μένα, δὲν ἔβλεπα γιατί νὰ τὸ πιστεύω μᾶλλον γιὰ ὅσα μοῦ φαινόνταν νὰ αἰσθάνομαι ξύπνιος. Ἡ δευτέρη ἦταν ὅτι, ἀγνοώντας

15. Οἱ πύργοι πὺ ἀπὸ μακριὰ φαίνονται στρογγυλοὶ ἀλλὰ ἀπὸ κοντὰ ἀποδεικνύονται τετράγωνοι εἶναι κλασικὸ ἐπιχείρημα τῶν σχεπτικῶν (βλ. Σέξτου Ἐμπειρικοῦ, *Πυρρώνειαι ὑποτυπώσεις*, I, 32· I, 118· II, 55).

ἀκόμα τὸν γενεσιουργό μου, ἢ ἔστω προσποιούμενος ὅτι τὸν ἀγνοοῦσα, δὲν ἔβλεπα κανένα ἐμπόδιο στὸ νὰ ἔχω συσταθεῖ ἔτσι ἀπὸ τὴ φύση ὥστε νὰ σφάλω ἀκόμα καὶ σὲ ὅσα μοῦ φαίνονται ἀληθέστατα. "Ὅσο γιὰ τοὺς λόγους ποὺ μὲ ἔπεισαν παραπάνω γιὰ τὴν ἀλήθεια τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων, δὲν ἦταν δύσκολο νὰ τοὺς ἀντικρούσω. Πράγματι, ἀφοῦ ἡ φύση φαίνεται νὰ μὲ ὠθεῖ σὲ πολλὰ τὰ ὁποῖα ὁ Λόγος ἀποδοκιμάζει, νόμισα ὅτι ὅσα διδάσκονται ἀπὸ αὐτὴ δὲν ἀξίζουν πολλὴ ἐμπιστοσύνη. Καί, παρότι οἱ ἀντιλήψεις τῆς αἴσθησης δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ βούλησή μου, νόμισα ὅτι δὲν πρέπει νὰ συμπεραίνεται ἀπὸ τοῦτο ὅτι αὐτὲς οἱ ἀντιλήψεις πηγάζουν ἀπὸ πράγματα διαφορετικὰ ἀπὸ μένα, ἐπειδὴ μπορεῖ ἴσως νὰ ὑπάρχει στὸν ἑαυτό μου κάποια ἰκανότητα, ἂν καὶ ὄχι ἀκόμα γνωστή, ἢ ὁποῖα νὰ τις παράγει.¹⁶

Τώρα ὁμως ποὺ ἀρχίζω νὰ γνωρίζω καλύτερα τὸν ἑαυτό μου καὶ τὸν γενεσιουργό μου, δὲν νομίζω ὅτι πρέπει νὰ παραδεχτῶ προπετῶς ὅλα ὅσα φαίνεται νὰ [78] λαμβάνω ἀπὸ τις αἰσθήσεις· ἀλλὰ οὔτε καὶ ὅτι πρέπει νὰ τῆσσω ὅλα ἐν ἀμφιβόλῳ.

Ἐν πρώτοις, ἀφοῦ ξέρω ὅτι ὅλα ὅσα κατανοῶ σαφῶς

16. Οἱ ἐνστάσεις ποὺ διατυπώνονται στὶς δύο τελευταῖες προτάσεις, ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἀξιολογία τῶν διδασκῶν τῆς φύσης καὶ τὴν προέλευση τῶν αἰσθητηριακῶν ἀντιλήψεων, προτάθηκαν στὸν Τρίτο Στοχασμό (ΑΓ, VII, 38-39· IX, 30-31). Παρακάτω θὰ ἀνασκευαστοῦν, ἀφοῦ θὰ καταδειχθεῖ κατὰ σειρά: α) "Ὅτι δὲν ὑπάρχει στὸν ἑαυτό μου καμιά ἰκανότητα ποὺ νὰ παράγει τις ἀντιλήψεις τῶν αἰσθήσεων. β) "Ὅτι γενικὰ μποροῦμε νὰ ἐμπιστευόμαστε τις διδασχὲς τῆς φύσης.

καὶ διακριτῶς μποροῦν νὰ γίνουν ἀπὸ τὸν Θεὸ ἔτσι ὅπως τὰ κατανοῶ, ἀρκεῖ νὰ μπορῶ νὰ κατανοήσω σαφῶς καὶ διακριτῶς ἓνα πράγμα δίχως ἓνα ἄλλο γιὰ νὰ εἶμαι βέβαιος ὅτι τὸ ἓνα εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἐπειδὴ ἔστω μπορεῖ νὰ τεθεῖ χωριστὰ ἀπὸ τὸν Θεό· καὶ δὲν ἔχει σημασία μέσω ποιᾶς δυνάμεως γίνεται τοῦτο γιὰ νὰ κρίνουμε ὅτι ἐκεῖνα εἶναι διαφορετικά.¹⁷ Ξέροντας ἐπομένως ὅτι ὑπάρχω, καὶ διαπιστώνοντας ἐν τῷ μεταξύ ὅτι τὸ μόνο ποὺ ἀνήκει αὐτόχρονα στὴ φύση ἢ στὴν οὐσία μου εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι εἶμαι σκεπτόμενο πράγμα, συμπεραίνω ὀρθὰ ὅτι ἡ οὐσία μου συνίσταται σὲ τοῦτο μόνο: ὅτι εἶμαι σκεπτόμενο πράγμα.¹⁸ Ἴσως (ἢ μᾶλλον βεβαιότατα, ὅπως θὰ πῶ σὲ λίγο) ἔχω ἓνα σῶμα ποὺ εἶναι ἐξαιρετικὰ στενὰ συνδεδεμένο μαζί μου. Ἐπειδὴ ὁμως ἔχω ἐπίσης, ἀφ' ἐνός, μιὰ σαφὴ καὶ διακριτὴ ἰδέα τοῦ ἑαυτοῦ μου, καθόσον εἶμαι μονάχα σκεπτόμενο πράγμα, μὴ ἐκτατό, καί, ἀφ' ἑτέρου, μιὰ διακριτὴ ἰδέα τοῦ σώματος, καθόσον εἶναι μονάχα ἐκτατό πράγμα, μὴ σκεπτόμενο, εἶναι βέβαιο ὅτι εἶμαι ἀληθινὰ διακριτὸς ἀπὸ τὸ σῶμα μου, καὶ μπορῶ νὰ ὑπάρξω δίχως αὐτό.¹⁹

17. Βλ. Συναγωγή μὲ τὸν Μπόριαν (ΑΓ, V, 163).

18. «...ὅτι εἶμαι ἓνα πράγμα ποὺ σκέπτεται, ἢ μιὰ ὑπόσταση τῆς ὁποίας ὅλη ἡ οὐσία ἢ ἡ φύση δὲν εἶναι παρὰ τὸ σκέπτεσθαι».

19. «...εἶναι βέβαιο ὅτι αὐτὸ τὸ ἐγώ, δηλαδὴ ἡ ψυχὴ μου, διὰ τῆς ὁποίας εἶμαι αὐτὸ ποὺ εἶμαι, εἶναι ὀλικά καὶ ἀληθινὰ διακριτὸ ἀπὸ τὸ σῶμα μου, καὶ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει χωρὶς αὐτό». Πρβλ. Λόγοι..., Πρόταση IV. Οἱ Στοχασμοὶ ἄρχισαν μὲ τὴν προσπάθεια τοῦ σκεπτόμενου ἐγὼ νὰ ἀποσπασθεῖ ἀπὸ τὸ σῶμα. Τώρα ἦρθε ἡ ὥρα τῆς ἐπανασύνδεσης, ἢ ὁποῖα ὡστόσο σὲ καμιά περίπτωση δὲν

Ἐπιπλέον, ἀνακαλύπτω μέσα μου τις ἰκανότητες ὀρισμένων εἰδικῶν τρόπων τοῦ σκέπτεσθαι,²⁰ ἤτοι τις ἰκανότητες τοῦ φαντάζεσθαι καὶ τοῦ αἰσθάνεσθαι, χωρὶς τις ὁποῖες μπορῶ νὰ μὲ νοήσω ὁλόκληρο σαφῶς καὶ διακριτῶς, ἀλλὰ ὄχι ἀντιστρόφως καὶ ἐκεῖνες χωρὶς ἐμένα, τουτέστιν χωρὶς μιὰ νοοῦσα ὑπόσταση στὴν ὁποία ἐνυπάρχουν· διότι περιλαμβάνουν κάποια νόηση²¹ στὸ μορφικὸ ἐννόημά* τους, ὅθεν ἀντιλαμβάνομαι ὅτι διακρίνονται ἀπὸ μένα ὅπως οἱ τρόποι ἀπὸ τὸ πράγμα.²² Ἐπίσης, ἀναγνωρίζω ὀρισμένες ἄλλες ἰκανότητες, ὅπως τὴν ἀλλαγὴ τόπου, τὴν περιβολὴ διαφόρων σχημάτων, καὶ ἄλλες παρόμοιες, οἱ ὁποῖες δὲν μποροῦν νὰ νοηθοῦν περισσότερο ἀπὸ τις προηγούμενες δίχως

[79] κάποια ὑπόσταση στὴν ὁποία ἐνυπάρχουν, καὶ δίχως τὴν ὁποία δὲν μποροῦν νὰ υπάρξουν· ἀλλὰ εἶναι πρόδηλο ὅτι, ἂν μὲν ὑπάρχουν, πρέπει νὰ ἐνυπάρχουν σὲ μιὰ σωματικὴ ἢ ἔκτατὴ ὑπόσταση, καὶ ὄχι σὲ μιὰ νοοῦσα,

θὰ φτάσει μέχρι τὴν πλήρη συγχώνευση. Ἡ σύνδεση τοῦ πνεύματος μὲ τὸ σῶμα δὲν ἀκυρώνει καθόλου τὸν διακριτὸ χαρακτήρα καὶ τὴν ἀνεξαρτησία τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τὸ ἄλλο.

20. «Ἐπιπλέον, βρίσκω μέσα μου πολὺν ἰδιαιτέρες καὶ διακριτὲς ἀπὸ μένα ἰκανότητες τοῦ σκέπτεσθαι...»

21. Ἐδῶ ὁ ὅρος νόηση χρησιμοποιεῖται μὲ εὐρύτερη ἔννοια, ὡς συνώνυμο τῆς γνωστικῆς ἰκανότητος.

22. «...διότι στὴν ἔννοια πού ἔχουμε γιὰ τις ἰκανότητες αὐτὲς ἢ (γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω τοὺς ὅρους τῆς Σχολῆς) στὸ μορφικὸ ἐννόημά τους, περιλαμβάνουν κάποιο εἶδος νόησης: ὅθεν συλλαμβάνω ὅτι εἶναι διακριτὲς ἀπὸ μένα, ὅπως τὰ σχήματα, οἱ κινήσεις καὶ οἱ ἄλλοι τρόποι ἢ τὰ συμβεβηκότα τῶν σωμάτων εἶναι διακριτὰ ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ σώματα πού τὰ στηρίζουν».

ἐπειδὴ στὸ σαφὲς καὶ διακριτὸ ἐννόημά τους περιέχεται κάποια ἔκταση, ἀλλὰ ἀπολύτως καμιά νόηση. Τώρα ὅμως, ὑπάρχει μὲν μέσα μου μιὰ ὀρισμένη παθητικὴ ἰκανότητα αἰσθησης, ἢτοι παραλαβῆς καὶ γνώσης τῶν ἰδεῶν τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων, ἀλλὰ θὰ μοῦ ἦταν ἐντελῶς ἄχρηστη ἂν δὲν ὑπῆρχε ἐπίσης, εἴτε μέσα μου εἴτε σὲ κάποιον ἄλλο, μιὰ ἐνεργητικὴ ἰκανότητα πού νὰ τις παράγει ἢ νὰ τις φτειάχει. Μὰ τούτῃ ἀσφαλῶς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι στὸν ἑαυτό μου, ἐπειδὴ δὲν προϋποθέτει αὐτόχρομα καμιά νόηση, καὶ οἱ ἰδέες αὐτὲς παράγονται χωρὶς τὴ σύμπραξή μου, καὶ συχνὰ μάλιστα ἄθελά μου.²³ Ἀπομένει ἄρα ὅτι εἶναι σὲ κάποια ὑπόσταση διαφορετικὴ ἀπὸ μένα, στὴν ὁποία πρέπει νὰ ἐνυπάρχει μορφικὰ ἢ ὑπεροχικὰ ὅλη ἡ πραγματικότητα πού εἶναι ἀντικειμενικὰ στὶς ἰδέες πού παράγονται ἀπὸ ἐκείνη τὴν ἰκανότητα (ὅπως διαπίστωσα ἤδη παραπάνω)· καὶ τοῦτο, εἴτε ἢ ὑπόσταση αὐτὴ εἶναι σῶμα, ἢτοι μιὰ σωματικὴ φύση πού περιέχει μορφικὰ ὅλα ὅσα περιέχονται στὶς ἰδέες ἀντικειμενικὰ,²⁴ εἴτε ὁ Θεός, ἢ κάποιον εὐγενέστερο τοῦ σώματος δημιουργήμα, τὸ ὁποῖο τὰ περιέχει ὑπεροχικὰ. Μὰ ἀφοῦ ὁ Θεὸς δὲν εἶναι πλανερὸς, εἶναι πέρα γιὰ πέρα πρόδηλο ὅτι

23. «Μὰ αὐτὴ ἡ ἐνεργητικὴ ἰκανότητα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σὲ μένα καθόσον δὲν εἶμαι παρὰ ἓνα πράγμα πού σκέπτεται, ἀφοῦ δὲν προϋποθέτει διόλου τὴ σκέψη μου, καὶ οἱ ἰδέες ἐκεῖνες ἀπεικονίζονται συχνὰ σὲ μένα χωρὶς καθόλου νὰ συμβάλλω σὲ αὐτὸ καὶ συχνὰ μάλιστα ἐναντία στὴ θέλησή μου».

24. «...ἤτοι μιὰ σωματικὴ φύση στὴν ὁποία περιέχεται μορφικὰ καὶ πραγματικὰ ὅτι εἶναι ἀντικειμενικὰ ἢ κατ' ἀπεικόνιση στὶς ἰδέες...»

δὲν μοῦ ἐμβάλλει αὐτὲς τίς ἰδέες ἄμεσα δι' ἑαυτοῦ, οὔτε ἐπίσης διαμέσου κάποιου δημιουργήματος στὸ ὁποῖο ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητά τους δὲν περιέχεται μορφικὰ ἀλλὰ μονάχα ὑπεροχικὰ. Πράγματι, ἀφοῦ δὲν μοῦ ἔδωσε καμιὰ ἀπολύτως ἰκανότητα γιὰ νὰ ἀναγνωρίσω κάτι τέτοιο, ἀλλὰ ἀντιθέτως μεγάλη

[80] κλίση νὰ πιστεύω ὅτι οἱ ἰδέες ἐκπορεύονται ἀπὸ σωματικὰ πράγματα, δὲν βλέπω πῶς θὰ μπορούσε νὰ κατανοηθεῖ ὅτι δὲν εἶναι πλανερὸς ἂν ἐκπορεύονταν ἀπὸ ἄλλου, καὶ ὄχι ἀπὸ σωματικὰ πράγματα.²⁵ Ἐπομένως, τὰ σωματικὰ πράγματα ὑπάρχουν.²⁶ Ἴσως ὁμοίως νὰ μὴν ὑπάρχουν ὅλα ὅπως ἀκριβῶς τὰ καταλαμβάνω μὲ τίς αἰσθήσεις, ἀφοῦ αὐτὴ ἡ κατάληψη τῶν αἰσθήσεων εἶναι ἐν πολλοῖς ἐξαιρετικὰ ἀσαφὴς καὶ

25. «...δὲν βλέπω πῶς θὰ μπορούσαμε νὰ τοῦ συγχωρέσουμε τὴν ἀπάτη, ἂν πράγματι αὐτὲς οἱ ἰδέες ἐκκινούσαν ἢ παράγονταν ἀπὸ αἴτια ἄλλα ἀπὸ τὰ σωματικὰ πράγματα».

26. Παρέχεται ἐντέλει ἐδῶ ἡ ἀπόδειξη τῆς ὑπαρξῆς σωματικῶν πραγμάτων, ἀπόδειξη ποὺ ὀργανώνεται ὡς ἐξῆς: Ἔχω μέσα μου ἰδέες αἰσθητῶν πραγμάτων. Οἱ ἰδέες αὐτὲς μπορεῖ νὰ παράγονται ἢ ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου, ἢ ἀπὸ τὸν Θεό, ἢ ἀπὸ κάποια ἄλλα μὴ σωματικὰ πράγματα, ἢ τέλος ἀπὸ σωματικὰ πράγματα. Ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ παράγονται ἀπὸ μένα, οὔτε ἀπὸ τὸν Θεό, οὔτε ἀπὸ ἄλλα μὴ σωματικὰ πράγματα. Ἀπομένει λοιπὸν ὅτι προέρχονται ἀπὸ σωματικὰ πράγματα. Ἄρα ὑπάρχουν σωματικὰ πράγματα. Δεδομένου ὅτι αὐτὴ ἡ ἀπόδειξη προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴ φιλαλήθεια τοῦ Θεοῦ, δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀρθρωθεῖ ἐρήμην τῶν συμπερασμάτων τοῦ Τρίτου, Τέτατου καὶ Πέμπτου Στοχασμοῦ. Ἡ ἀνάβαση ἀπὸ τὰ σωματικὰ πράγματα πρὸς τὸν Θεὸ δὲν ἦταν ἀναγκαία μόνο γιὰ νὰ γίνῃ γνωστὴ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ γίνουσι γνωστὰ τὰ ἴδια τὰ πράγματα.

συγκεχυμένη· ἀλλὰ ὅλα ἐκεῖνα ἔστω ποὺ νοῦ σαφῶς καὶ διακριτῶς, τουτέστιν ὅλα ἐκεῖνα, ἰδωμένα γενικὰ, ποὺ περιλαμβάνονται στὸ ἀντικείμενο τῶν καθαρῶν Μαθηματικῶν, εἶναι στὰ σωματικὰ πράγματα.

Ἀναφορικὰ ὅμως μὲ τὰ ὑπόλοιπα, τὰ ὁποῖα εἶτε εἶναι ἐπιμέρους μονάχα, ὅπως ὅτι ὁ ἥλιος ἔχει τὸ τάδε μέγεθος ἢ σχῆμα, κτλ., εἶτε νοοῦνται λιγότερο σαφῶς, ὅπως τὸ φῶς, ὁ ἤχος, ὁ πόνος κ.τ.ό., εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀμφίβολα καὶ ἀβέβαια. Ὡστόσο, τὸ ἴδιο τὸ γεγονός ὅτι ὁ Θεὸς δὲν εἶναι πλανερὸς, καὶ συνεπῶς ὅτι δὲν εἶναι δυνατό νὰ βρεθεῖ κάποιο ψεῦδος στὶς γνώμες μου χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἐπίσης μέσα μου κάποια ἰκανότητα χορηγημένη ἀπὸ αὐτὸν γιὰ νὰ τὸ διορθώσω, μοῦ δίνει τὴ βέβαιη ἐλπίδα ὅτι μπορῶ νὰ φτάσω τὴν ἀλήθεια ἀκόμα καὶ σὲ αὐτά. Καί, ἀσφαλῶς, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὅλες οἱ διδαχὲς τῆς φύσης ἔχουν κάποια ἀλήθεια. Πράγματι, διὰ τοῦ ὅρου φύση, ἰδωμένη γενικὰ, δὲν ἐννοῶ τώρα τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Θεό, ἢ τὴν καθιδρυμένη ἀπὸ τὸν Θεὸ διάταξη τῶν δημιουργημένων πραγμάτων· καί, μιλώντας γιὰ τὴ φύση μου εἰδικά, τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὴ συναρμογὴ ὅλων ὅσα μοῦ χορηγήσει ὁ Θεός.

Ὅμως αὐτὴ ἡ φύση δὲν μοῦ διδάσκει τίποτα εὐκρινέστερο ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἔχω ἓνα σῶμα ποὺ ὑποφέρει ὅταν αἰσθάνομαι πόνο, ποὺ χρειάζεται τροφή ἢ ποτὸ ὅταν πάσχω ἀπὸ πείνα ἢ δίψα, κ.τ.ό. Ἐπομένως, δὲν πρέπει νὰ ἀμφιβάλλω ὅτι ὑπάρχει κάποια ἀλήθεια ἐδῶ.

Ἡ φύση ἐπίσης διδάσκει, μέσω αὐτῶν τῶν αἰσθητῶν [81] μμάτων πόνου, πείνας, δίψας κτλ., ὅτι δὲν παρίσταται μονάχα στὸ σῶμα μου ὅπως παρίσταται ἓνας πλοηγός

στό πλοῖο,²⁷ ἀλλὰ εἶμαι στενότατα συνδεδεμένος, καὶ οἶονεὶ συγχωνευμένος μὲ αὐτό, ἔτσι ὥστε νὰ συνθέτω ἓνα ἐνιαῖο ὅλο μαζί του.²⁸ Ἀλλιῶς, ὅταν πληγώνεται τὸ σῶμα δὲν θὰ αἰσθανόμουν πόνο, ἐγὼ πού δὲν εἶμαι τίποτα ἄλλο ἀπὸ σκεπτόμενο πράγμα, ἀλλὰ θὰ ἀντιλαμβανόμουν αὐτὸ τὸ πλήγμα μέσω τοῦ καθαροῦ νοῦ, ὅπως ὁ πλοηγὸς ἀντιλαμβάνεται μέσω τῆς ὄρασης ἂν ἔχει σπάσει κάτι στό πλοῖο· καί ὅταν τὸ σῶμα χρειάζεται τροφή ἢ ποτό, θὰ τὸ νοῦσα εὐκρινῶς καὶ δὲν θὰ εἶχα τὰ συγκεχυμένα αἰσθήματα τῆς πείνας καὶ τῆς δίψας. Διότι αὐτὰ τὰ αἰσθήματα τῆς πείνας, τῆς δίψας, τοῦ πόνου, κτλ., δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ ὀρισμένοι συγκεχυμένοι τρόποι τοῦ σκέπτεσθαι, πού ἐκπηγάζουν ἀπὸ τὴν ἔνωση καὶ τὴν οἶονεὶ συγχώνευση τοῦ πνεύματος μὲ τὸ σῶμα.

Ἐπιπλέον, διδάσκομαι ἐπίσης ἀπὸ τὴ φύση ὅτι γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα μου ὑπάρχουν ποικίλα ἄλλα σώματα, ὀρισμένα ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι πρὸς ἐπιδίωξη καὶ ἄλλα πρὸς ἀποφυγή. Καί, ἀσφαλῶς, ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι αἰ-

27. Ἡ παρομοίωση τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος μὲ τὸν πλοῖο γὸ καὶ τὸ πλοῖο προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη (*Περὶ ψυχῆς*, Β': 413a, 7-8).

28. Πρὸβλ. *Λόγος περὶ τῆς Μεθόδου*, ἄ.π., σ. 54: Ἀρχὲς τῆς φιλοσοφίας, II, 2. Στὴν ἀπορία τοῦ Μπούρμαν: «Ἀλλὰ πῶς μπορεῖ νὰ γίνει αὐτό, πῶς μπορεῖ νὰ ἐπιδράσει τὸ σῶμα στὴν ψυχὴ καὶ τανάπαλιν, ἀφοῦ εἶναι ἐντελῶς διαφορετικῆς φύσης;» ὁ Ντεκάρτ δίνει τὴν ἐξῆς ἀπάντησι: «Τοῦτο εἶναι δυσκολότατο νὰ ἐξηγηθεῖ, ἀλλὰ ἀρκεῖ ἡ ἐμπειρία, ἡ ὁποία εἶναι τόσο σαφὴς ἐδῶ ὥστε μὲ κανέναν τρόπο δὲν μποροῦμε νὰ τὴν ἀρνηθοῦμε, ὅπως φαίνεται: στὰ πάθη κτλ.», *Συνομιλία μὲ τὸν Μπούρμαν* (ΑΓ, V, 163).

σθάνομαι πολὺ διαφορετικὰ εἶδη χρωμάτων, ἤχων, ὀσμῶν, γεύσεων, θερμότητος, σκληρότητος κ.τ.ό., συμπεραίνω ὀρθὰ ὅτι στὰ σώματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐπεισάγονται αὐτὲς οἱ ποικίλες ἀντιλήψεις τῶν αἰσθήσεων ὑπάρχουν κάποιες ποικιλίες πού ἀντιστοιχοῦν σὲ αὐτὲς, ἀκόμα ἴσως καὶ ἂν δὲν εἶναι ὅμοιες μὲ αὐτὲς. Καὶ ἀφοῦ ὀρισμένες ἀπὸ τίς ἀντιλήψεις εἶναι γιὰ μένα εὐχάριστες, ἐνῶ ἄλλες δυσάρεστες, εἶναι αὐτόχρημα βέβαιο ὅτι τὸ σῶμα μου, ἢ μᾶλλον ὀλόκληρος ὁ ἑαυτός μου, καθόσον συντίθεται ἀπὸ σῶμα καὶ πνεῦμα, μπορεῖ νὰ δεχτεῖ ποικίλες ὠφέλειες ἢ βλάβες ἀπὸ τὰ περιεχόμενα σώματα.

Ἐπὶ αὐτὸ ὅμως πολλὰ ἄλλα τὰ ὁποῖα, ὅσο καὶ ἂν [32] φαίνεται νὰ τὰ διδάχτηκα ἀπὸ τὴ φύση, δὲν τὰ παραλαβα ἀληθινὰ ἀπὸ αὐτὴν, ἀλλὰ ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη συνήθεια νὰ κρίνω ἀπερίσκεπτα, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐνδέχεται εὐκόλα νὰ εἶναι ψευδῆ. Τέτοιου εἶδους εἶναι ὅτι κάθε χῶρος στὸν ὁποῖο δὲν συναντᾶται τίποτα ἀπολύτως πού νὰ κινεῖ τίς αἰσθήσεις μου εἶναι κενός.²⁹ ὅτι σὲ ἓνα σῶμα παραδείγματος χάριν θερμὸ ὑπάρχει κάτι τελείως ὅμοιο μὲ τὴν ἰδέα τῆς θερμότητος πού εἶναι μέσα μου, ὅτι στό λευκὸ ἢ στό πράσινο ὑπάρχει ἡ ἴδια λευκότητα ἢ πρασινότητα πού αἰσθάνομαι, στό πικρὸ ἢ στό γλυκὸ ἡ ἴδια γεύση, κ.ο.κ.: ὅτι τὰ ἀστέρια, οἱ πύργοι καὶ τὰ ἄλλα ἀπομακρυσμένα σώματα ἔχουν μονάχα τὸ σχῆμα καὶ τὸ μέγεθος πού παριστάνουν στίς αἰσθήσεις μου· καὶ ἄλλα παρόμοια. Ἀλλὰ, γιὰ νὰ μὴν ὑπάρ-

29. Ὁ Ντεκάρτ ἀπορρίπτει τὴν ὑπαρξὴ φυσικοῦ κενοῦ, βλ. *Ἀρχὲς τῆς φιλοσοφίας*, II, 16-18.

χει ἐν προκειμένῳ κάτι τὸ ὁποῖο νὰ μὴν ἀντιλαμβάνομαι ἀρκετὰ διακριτῶς, ὀφείλω νὰ ὀρίσω προσεκτικότερα τί ἐννοῶ κυριολεκτικὰ ὅταν λέω ὅτι διδάσκομαι κάτι ἀπὸ τῆ φύση. Ἐδῶ ἐκλαμβάνω τῆ φύση μὲ στενότερο νόημα ἀπὸ ἐκεῖνο πού χρησιμοποιῶ ὅταν τὴν ὀρίζω ὡς τῆ συναρμογὴ ὅλων ὅσα μοῦ χορήγησε ὁ Θεός· διότι σὲ αὐτὴ τῆ συναρμογὴ περιέχονται πολλὰ πού ἀνήκουν μόνο στὸ πνεῦμα, ὅπως ὅτι ἀντιλαμβάνομαι πὼς ἐκεῖνο πού ἔγινε δὲν μπορεῖ νὰ ξεγίνει, καὶ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα πού καθίστανται γνωστὰ μέσω τῆς φυσικῆς φώτισης,³⁰ γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν μιῶ· περιέχονται ἐπίσης πολλὰ πού ἀφοροῦν μόνο τὸ σῶμα, ὅπως ὅτι αὐτὸ φέρεται πρὸς τὰ κάτω, κ.τ.ῶ., στὰ ὁποῖα ἐπίσης δὲν ἀναφέρομαι· ἀλλὰ ἀναφέρομαι μονάχα σὲ ὅσα μοῦ χορήγησε ὁ Θεὸς καθόσον συντίθεμαι ἀπὸ πνεῦμα καὶ σῶμα.³¹ Ὡς ἐκ τούτου, αὐτὴ ἡ φύση διδάσκει μὲν νὰ

30. «...μέσω τῆς φυσικῆς φώτισης, χωρὶς τῆ βοήθεια τοῦ σώματος...»

31. Στὶς Ἀρχές τῆς φιλοσοφίας (I, 48) ἐξηγεῖται τί ἀνήκει μόνο στὸ σῶμα, τί μόνο στὸ πνεῦμα καὶ τί στὴν ἔνωση πνεύματος καὶ σώματος. Στὸ σῶμα, δηλαδὴ στὴν ἐκτατὴ ὑπόσταση, ἀνήκει τὸ μέγεθος, τὸ σχῆμα, ἡ κίνηση, ὁ τόπος, ἡ διαιρετότητα τῶν μερῶν, κ.τ.ῶ. Στὸ πνεῦμα, δηλαδὴ στὴν σκεπτόμενη ὑπόσταση, ἀνήκει ἡ ἀντίληψη, ἡ βούληση καὶ ὅλοι οἱ τρόποι τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι καὶ τοῦ βούλεσθαι. Στὴν ἔνωση πνεύματος καὶ σώματος ἀνήκουν: α) Οἱ ὀρέξεις τῆς πείνας, τῆς δίψας κτλ. β) Οἱ συγκινήσεις ἢ τὰ συναισθήματα τῆς ψυχῆς, ὅπως ἡ ὀργή, ἡ εὐθυμία, ἡ λύπη, ἡ ἀγάπη κτλ. γ) Ὅλα τὰ αἰσθήματα, ὅπως ἐκεῖνα τοῦ πόνου, τῆς ἡδονῆς, τοῦ φωτός, τῶν χρωμάτων, τῶν ἡχῶν, τῶν ὁσμῶν, τῶν γεύσεων, τῆς θερμότητος, τῆς σκληρότητος καὶ τῶν ἄλλων ποιότητων τῆς ἀφῆς.

ἀποφεύγουμε ὅσα προκαλοῦν αἰσθήματα πόνου καὶ νὰ ἐπιδιώκουμε ὅσα προκαλοῦν αἰσθήματα ἡδονῆς κ.τ.ῶ· ἀλλὰ δὲν φαίνεται ἐπιπλέον νὰ μᾶς διδάσκει νὰ συμπεραίνουμε ἀπὸ τὶς ἀντιλήψεις τῶν αἰσθήσεων κάτι γιὰ τὰ πράγματα πού βρίσκονται ἔξω ἀπὸ μᾶς χωρὶς προηγούμενη ἐξέτασή τους ἀπὸ τὸν νοῦ, ἐπειδὴ φαίνεται νὰ ἀνήκει στὸ πνεῦμα μόνο, καὶ ὄχι στὸ σύνθετο* πνεύματος καὶ σώματος, νὰ μάθει τὴν ἀλήθεια τῶν πραγμάτων αὐτῶν. Ἔτσι, παρότι ἓνα ἀστὲρι δὲν ἐπηρέαζει τὸ μάτι μου περισσότερο ἀπὸ τῆ φωτιὰ ἐνὸς μικροῦ πυρσοῦ, ὥστόσο δὲν ὑπάρχει καμιὰ πραγματικὴ ἢ θετικὴ κλίση νὰ πιστεύω ὅτι δὲν εἶναι μεγαλύτερο, ἀλλὰ ἔκρινα ἀπὸ τὰ παιδικὰ μου χρόνια ὅτι εἶναι ἔτσι, χωρὶς λόγο.³² Καί, παρότι πλησιάζοντας στὴ φωτιὰ αἰσθάνομαι θερμότητα, καὶ πλησιάζοντας μάλιστα ὑπερβολικὰ κοντὰ αἰσθάνομαι πόνου, δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος πού νὰ μὲ πείθει ὅτι ὑπάρχει στὴ φωτιὰ κάτι ὅμοιο μὲ ἐκείνη τῆ θερμότητα ἢ μὲ ἐκεῖνο τὸν πόνου, ἀλλὰ μονάχα ὅτι ὑπάρχει κάτι σὲ αὐτὴν, ὅτιδήποτε τέλος πάντων μπορεῖ νὰ εἶναι, πού προκαλεῖ μέσα μας ἐκεῖνα τὰ αἰσθήματα

32. «...ὥστόσο δὲν ὑπάρχει μέσα μου καμιὰ πραγματικὴ ἢ φυσικὴ ἰκανότητα πού νὰ μὲ ὠθεῖ νὰ πιστέψω ὅτι δὲν εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ αὐτὴ τῆ φωτιὰ, ἀλλὰ ἔκρινα ὅτι εἶναι ἔτσι ἀπὸ τὰ πρῶτα μου χρόνια, χωρὶς κανένα ἔλλογο θεμέλιο». Ὁ Ντεκάρτ θέλει νὰ πεῖ ἐδῶ ὅτι, παρὰ τὰ φαινόμενα τῶν αἰσθήσεων, καμιὰ πραγματικὴ ἢ θετικὴ κλίση δὲν μὲ ὠθεῖ νὰ πιστέψω ὅτι ἓνα ἀστὲρι δὲν εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τῆ φωτιὰ ἐνὸς μικροῦ πυρσοῦ. Ἄν ἔκρινα κάποτε ὅτι ὁ πυρσοὸς εἶναι μεγαλύτερος, αὐτὸ ὀφείλεται στὶς ἄλογες προκαταλήψεις πού ἐγκαθιδρύονται κατὰ τὴν περίοδο τῆς παιδικῆς ἡλικίας.

τῆς θερμότητος ἢ τοῦ πόνου. Καί, παρότι ἐπίσης σέ κάποιον χώρου δὲν βρίσκεται τίποτα πού νά κινεῖ τις αἰσθήσεις, δὲν ἔπεται γιὰ τὸν λόγο αὐτό ὅτι δὲν ὑπάρχει κανένα σῶμα ἐκεῖ. Ἄλλὰ βλέπω ὅτι σέ τοῦτα καί σέ πάμπολλα ἄλλα συνήθισα νά διαστρέφω τὴν τάξιν τῆς φύσης, ἐπειδὴ οἱ ἀντιλήψεις τῶν αἰσθήσεων δόθηκαν ἰδίως ἀπὸ τῆς φύσης μονάχα γιὰ νά δηλώνουν στὸ πνεῦμα ποιά πράγματα εἶναι ἐπωφελεῖ ἢ ἐπιβλαβῆ στὸ σύνθετο τοῦ ὁποίου ἐκεῖνο ἀποτελεῖ μέρος, καί στὸ μέτρο αὐτὸ εἶναι ἀρκετὰ σαφεῖς καί διακριτές· ἐνῶ ἐγὼ τις χρησιμοποιοῦ ὡς βέβαιους κανόνες γιὰ τὴν ἄμεση διάγνωσιν τῆς οὐσίας τῶν σωμάτων πού βρίσκονται ἔξω ἀπὸ ἐμᾶς, γιὰ τὴν ὁποία ὡστόσο δὲν δηλώνουν τίποτα πού νά μὴν εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀσαφὲς καί συγκεχυμένο.³³

Μὰ ἐξέτασα ἐπαρκῶς παραπάνω γιὰ ποιὸν λόγο συμβαίνει, παρ' ὅλη τὴν ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ, νά εἶναι οἱ κρίσεις μου ψευδεῖς.³⁴ Ἄλλὰ ἐδῶ ἀνακύπτει μιὰ νέα

33. Πρβλ. Ἐπιτομὴ τῆς φιλοσοφίας, Β, 3.

34. Ἐδῶ συμπληρώνεται ἡ ἔρευνα τῶν αἰτιῶν τῆς πλάνης πού ἔλαβε χώρα στὸν Τέταρτο Στοχασμό. Τότε ὁ ἄνθρωπος θεωρήθηκε μόνο ὡς πνεῦμα, ἐνῶ τώρα ἐξετάζεται ὡς ἔνωση πνεύματος-σώματος. Τότε διερευνηθήκε ἡ πλάνη πού ἀναφέρεται στὸ πεδίο τῆς κρίσης, στὴν ὁποία κρίση ἐνέχονται ὁ νοῦς καί ἡ βούλησις, ἐνῶ τώρα ἡ πλάνη πού προέρχεται ἀπὸ τις αἰσθήσεις. Τότε ὑποστήριξε ὅτι ἡ πλάνη ὀφείλεται στὴν χρῆσιν τῶν ἰκανοτήτων μὲ τις ὁποῖες εἶναι προικισμένη ἡ ἀνθρώπινη φύσις, καί ὅχι στὴν ἴδια τὴν ἀνθρώπινη φύσιν, οὔτε βεβαίως στὴ φύσιν γενικὰ ἢ στὸν Θεόν. Τώρα ὑποστηρίζεται τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ἀναφορικὰ μὲ τις αἰσθήσεις: οἱ ἀντιλήψεις τῶν αἰσθήσεων εἶναι ἐντελῶς ἀσαφεῖς καί συγκεχυμένες ὅταν ἐφαρμόζονται ὡς κανόνες γιὰ τὴν διάγνωσιν τῆς οὐσίας τῶν ἐξωτερικῶν σωμάτων, ἀλλὰ ἀρκετὰ σαφεῖς καί

δυσκολία γύρω ἀπὸ αὐτὰ τοῦτα πού παριστάνει ἡ φύσις σέ μένα ὡς ἄξια ἐπιδιώξεως ἢ ἀποφυγῆς, καθὼς καί γύρω ἀπὸ τὰ ἐσωτερικὰ αἰσθήματα, στὰ ὁποῖα φαίνεται νά ἀνακαλύπτω πλάνες· γιὰ παράδειγμα, ὅταν, ξεγελασμένος κανεῖς ἀπὸ τὴν εὐχάριστη γεύση κάποιας τροφῆς, καταναλώνει τὸ δηλητήριο πού κρύβεται μέσα τῆς. Ἄλλὰ τότε ὠθεῖται ἀπὸ τὴ φύσιν νά ὀρεχθεῖ μό- [84]νάχα ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο βρίσκεται ἡ εὐχάριστη γεύση, καί ὄχι τὸ δηλητήριο, τὸ ὁποῖο ἀγνοεῖ ἐντελῶς. Ὡστε τὸ μόνο πού μπορῶ νά συμπεράνω ἀπὸ ἐδῶ εἶναι ὅτι αὐτὴ ἡ φύσις δὲν εἶναι παντογνώστρια· τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι περίεργο, ἐπειδὴ στὸν ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος εἶναι πεπερασμένο πράγμα, δὲν ἀρμόζουν παρὰ ὅσα εἶναι περιορισμένης τελειότητος.³⁵

διακριτὲς ὅταν χρησιμοποιοῦνται στὴν ἀναγνώριση τῶν πραγμάτων πού εἶναι ἐπωφελεῖ ἢ ἐπιβλαβῆ στὸ σύνθετο τοῦ σώματος καί τοῦ πνεύματος.

35. Ἡ γαλλικὴ ἀπόδοση τῶν τριῶν τελευταίων προτάσεων: «Παρουσιάζεται μονάχα ἐδῶ μιὰ ἀκόμη δυσκολία γύρω ἀπὸ τὰ πράγματα πού ἡ φύσις μὲ διδάσκει ὅτι πρέπει νά ἐπιδιώκονται ἢ νά ἀποφεύγονται, καθὼς καί γύρω ἀπὸ τὰ ἐσωτερικὰ αἰσθήματα πού ἔβαλε μέσα μου, διότι μοῦ φαίνεται νά ἀνακάλυψα ἐνίοτε πλάνη σέ αὐτά, καί ἔτσι ὅτι πλανῶμαι εὐθὺς ἀπὸ τὴ φύσιν μου. Παράδειγματος χάριν, ἡ εὐχάριστη γεύση κάποιας τροφῆς στὴν ὁποία ἀνέμειξαν δηλητήριο μπορεῖ νά μὲ κάνει νά πάρω τὸ δηλητήριο, καί ἔτσι νά πλανηθῶ. Ἀληθεῖς ὡστόσο ὅτι ἡ φύσις μπορεῖ νά συγχωρεθεῖ ἐπ' αὐτοῦ, διότι μὲ ὠθεῖ νά ἐπιθυμῶ μονάχα τὴν τροφήν στὴν ὁποία βρίσκω τὴν εὐχάριστην γεύση, καί ὄχι τὸ δηλητήριο, τὸ ὁποῖο τῆς εἶναι ἀγνωστο. Ὡστε ἀπὸ ἐδῶ δὲν μπορῶ νά συμπεράνω ἄλλο πράγμα ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ φύσις μου δὲν γνωρίζει ἄστια καί καθολικὰ τὰ πάντα· τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι ἀσφαλῶς πε-

“Οχι σπάνια όμως πλανώμαστε ακόμα και σέ όσα ώθούμαστε από τή φύση,³⁶ όπως όταν οί άρρωστοι όρέγονται ένα ποτό ή μιá τροφή που θά τους βλάψει μετά από λίγο. Θα μπορούσε ίσως νά είπωθεί έδω ότι πλανώνται λόγω του ότι ή φύση τους έχει άλλοιωθεί· αλλά τούτο δέν αίρει τή δυσκολία, επειδή ένας άρρωστος άνθρωπος δέν είναι δημιούργημα του Θεού λιγότερο άληθινά από έναν υγιή, και έπομένως δέν φαίνεται νά απάδει λιγότερο νά έχει λάβει από τόν Θεό πλανερή φύση. Ένα ρολόι κατασκευασμένο από τροχούς και αντίβαρα δέν τηρεί λιγότερο έπακριβώς όλους τους νόμους τής φύσης όταν είναι κακοφτειαγμένο και δέν δείχνει σωστά τήν ώρα άπ’ ό,τι όταν ίκανοποιεί στην έντέλεια τήν έπιθυμία του τεχνίτη· με τόν ίδιο τρόπο, μπορώ νά θεωρήσω τó ανθρώπινο σώμα ως έναν μηχανισμό συναρμοσμένο και συνθεθειμένο με τέτοιο τρόπο από όστά, νεύρα, μύς, φλέβες, αίμα και δέρμα, ώστε, παρότι δέν θά ύπάρχει μέσα του κανένα πνεύμα, θά έχει ώστόσο όλες εκείνες τις κινήσεις που δέν πηγάζουν τώρα από τήν έπικράτεια τής βούλησης, και έπομένως ούτε από τó πνεύμα.³⁷ αναγνωρίζω λοι-

οίεργο, άφοϋ ό άνθρωπος, όντας πεπερασμένης φύσης, δέν μπορεί παρά νά έχει γνώση περιορισμένης τελειότητας».

36. « Άλλά άρκετά συχνά έπίσης πλανώμαστε ακόμα και σέ πράγματα στα όποια ώθούμαστε εύθέως από τή φύση... »

37. «...ώστε, ακόμα κι άν δέν ύπληρχε σέ αυτό κανένα πνεύμα, δέν θά έκανε νά κινείται με όλους και με τούς ίδιους τρόπους με τούς όποιους κινείται και τώρα, όταν δέν κινείται με τήν καθοδήγηση τής βούλησής του, και συνεπώς ούτε με τή βοήθεια του πνεύματος, αλλά μονάχα από τή διάθεση τών οργάνων του».

πόν εύκολα ότι άν ένα τέτοιο σώμα υπέφερε παραδείγματος χάριν από ύδρωπικία, θά του ήταν τόσο φυσικό νά υποφέρει από εκείνη τήν ξηρότητα του λάρυγγα που προξενεί συνήθως στο πνεύμα τó αίσθημα τής δίψας, και νά διευθετεί έξαιτίας τής τά νεύρα και τά υπόλοιπα μέρη του έτσι ώστε νά πιεί, αυξάνοντας με αυτόν τόν τρόπο τή νόσο του, όσο φυσικό του είναι, όταν δέν έχει τέτοια άρρώστια, νά παρακινείται από παρόμοια ξηρασία του λάρυγγα νά πιεί για τήν ώφέλειά του.³⁸ Α- [85] σφαλώς, άναφορικά προς τήν προκαθορισμένη χρήση του ρολογιού, μπορώ νά πω ότι εκείνο αποκλίνει από τή φύση του όταν δέν δείχνει σωστά τήν ώρα· και με τόν ίδιο τρόπο, θεωρώντας τόν μηχανισμό του ανθρώπινου σώματος σαν κατασκευασμένο για τις κινήσεις που γίνονται συνήθως σέ αυτό, νά νομίσω ότι και τούτο παρεκκλίνει από τή φύση του άν ό λάρυγγάς του είναι ξερός τή στιγμή που τó ποτό δέν ώφελεί τή συντήρησή του. Όστόσο, διαπιστώνω έπαρκώς ότι ή τελευταία έκδοχή τής φύσης διαφέρει πολύ από τήν πρώτη· ή τελευταία πράγματι δέν είναι τίποτα άλλο από μιá παρωνυμία* έξαρτημένη από τή σκέψη μου, ή όποια

38. ‘Η παρούσα περίοδος είναι τόσο σχοινοτενής ώστε καθίσταται δυσνόητη. Τό νόημα είναι ότι μπορούμε νά συγκρίνουμε τó ανθρώπινο σώμα με ένα ρολόι, δηλαδή νά του αφαιρέσουμε όλες τις πνευματικές ικανότητες και νά τó θεωρήσουμε ως έναν έμβιο μηχανισμό. Όπως λοιπόν ένα κακοφτειαγμένο ρολόι, τó όποιο λειτουργεί ταχύτερα ή βραδύτερα από τó κανονικό, δέν τηρεί τούς νόμους τής φύσης λιγότερο όρθά από ένα καλοφτειαγμένο, έτσι μπορούμε νά θεωρήσουμε ότι και ένα άρρωστο σώμα δέν συμπεριφέρεται λιγότερο φυσικά από ένα υγιές.

συγκρίνει έναν άρρωστο άνθρωπο και ένα κακοφτειαγμένο ρολόι με την ιδέα ενός υγιούς ανθρώπου και ενός καλοφτειαγμένου ρολογιού, παρωνυμία έξωγενής προς τὰ πράγματα για τὰ ὁποῖα λέγεται,³⁹ ἐνῶ διὰ τῆς πρώτης ἐκδοχῆς ἐννοῶ κάτι πού βρίσκεται ἀληθινὰ στα πράγματα, καί ἐπομένως ἔχει κάποια ἀλήθεια.

Ἀσφαλῶς, ἀναφορικά πρὸς τὸ σῶμα πού ὑποφέρει ἀπὸ ὑδρωπικία, εἶναι μονάχα ἐξωγενής παρωνυμία νὰ λέμε ὅτι ἡ φύση του εἶναι ἀλλοιωμένη λόγω τοῦ ὅτι ἔχει ξηρὸ λάρυγγα ἐνῶ δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ πιεῖ· ὡστόσο, ἀναφορικά πρὸς τὸ σύνθετο, ἦτοι τὸ πνεῦμα ἐνωμένο με ἓνα τέτοιο σῶμα, δὲν εἶναι καθαρὴ παρωνυμία ἀλλὰ ἀληθινὴ πλάνη τῆς φύσης νὰ διψᾷ ὅταν τοῦ εἶναι ἐπιβλαβές νὰ πιεῖ. Ὡς ἐκ τούτου, ἀπομένει νὰ ἐρευνησοῦμε ἐδῶ ὑπὸ ποιά ἐννοια ἢ ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ δὲν ἐμποδίζει τὴν οὕτως εἰλημμένη φύση νὰ εἶναι πλανερῆ.

Ἐν πρώτοις, ἐπισημαίνω ἐδῶ ὅτι ὑπάρχει μεγάλη διαφορὰ μεταξύ τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ σώματος, δεδομένου ὅτι τὸ σῶμα εἶναι ἀπὸ τὴ φύση του πάντοτε [86] διαιρετό, ἐνῶ τὸ πνεῦμα ἐντελῶς ἀδιαίρετο. Διότι, ὅταν θεωρῶ τὸ πνεῦμα, ἦτοι τὸν ἐαυτὸ μου καθόσον εἶμαι μονάχα σκεπτόμενο πράγμα, δὲν μπορῶ νὰ διακρίνω μέσα μου μέρη, ἀλλὰ κατανοῶ ὅτι εἶμαι ἓνα πράγμα ἐνιαῖο καὶ ἀκέραιο· καί, παρότι ὀλόκληρο τὸ πνεῦμα φαίνεται ἐνωμένο με ὀλόκληρο τὸ σῶμα, γνωρίζω ὅτι ἂν ἀκρωτηριαστῆ ἓνα πόδι, ἓνα χέρι ἢ κάποιο ἄλλο μέρος τοῦ σώματος, δὲν θὰ ἀποκοπεῖ τίποτα γιὰ

39. «...ἡ ὁποία παρωνυμία δὲν σημαίνει τίποτα πὸν νὰ βρισκεται στὸ πράγμα περὶ τοῦ ὁποίου λέγεται...»

τὸν λόγο αὐτὸ ἀπὸ τὸ πνεῦμα· οὔτε μποροῦν ἐπίσης νὰ χαρακτηριστοῦν μέρη του οἱ ἰκανότητες τοῦ βούλεσθαι, τοῦ αἰσθάνεσθαι, τοῦ νοεῖν κτλ., ἐπειδὴ εἶναι ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ πνεῦμα πού βούλεται, πού αἰσθάνεται, ἢ πού νοεῖ. Ἐνῶ, ἀντιθέτως, δὲν μπορῶ νὰ σκεφτῶ κανένα σωματικὸ ἢ ἐκτατὸ πράγμα τὸ ὁποῖο νὰ μὴ διαιρῶ εὐκόλα μετὰ τὴ σκέψη σὲ μέρη, καὶ ἄρα γιὰ τὸ ὁποῖο νὰ μὴν κατανοῶ ὅτι εἶναι διαιρετό· κάτι πού θὰ ἀρκοῦσε ἀπὸ μόνο του γιὰ νὰ μὲ διδάξει ὅτι τὸ πνεῦμα εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ σῶμα, ἂν δὲν τὸ ἤξερα ἤδη ἐπαρκῶς ἀπὸ ἄλλοῦ.

Ἐπειτα, ἐπισημαίνω ὅτι τὸ πνεῦμα δὲν ἐπηρεάζεται ἄμεσα ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τοῦ σώματος, ἀλλὰ μονάχα ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλο, ἢ ἴσως μονάχα ἀπὸ ἓνα μικρὸ μέρος του, δηλαδὴ ἀπὸ ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο λένε ὅτι βρίσκεται ἡ κοινὴ αἴσθησις⁴⁰ ὅποτε αὐτὸ τὸ μέρος διατίθεται μετὰ τὸν ἴδιο τρόπο, παριστάνει στὸ πνεῦμα τὸ ἴδιο πράγμα, ἀκόμα κι ἂν τὰ ὑπόλοιπα μέρη τοῦ σώματος μποροῦν νὰ διάκεινται ἐν τῷ μεταξύ μετὰ διαφορετικούς τρόπους, ὅπως τεκμηριώνεται ἀπὸ ἀναρίθμητα πειράματα, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναφέρω ἐδῶ.

Ἐπιπλέον, ἐπισημαίνω ὅτι ἡ φύση τοῦ σώματος εἶναι

40. Τὸ μέρος τοῦ ἐγκεφάλου πού ὑποδηλώνεται ἐδῶ εἶναι τὸ κινᾶριο ἢ ἡ ἐπίφυση, ἓνας κωνοειδῆς ἀδένας πού βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ ἐγκεφάλου. Ὁ Ντεκάρτ διατεινόταν ὅτι αὐτὸς ὁ ἀδένας εἶναι ἡ ἕδρα τῆς κοινῆς αἴσθησις καὶ ὅτι ἐκεῖ συντελεῖται ἡ ἔωση τοῦ πνεύματος μετὰ τὸ σῶμα. Βλ. *Τὰ πάθη τῆς ψυχῆς*, 31-35, καθὼς καὶ τὶς πληροφορίες πού παρέχονται σχετικὰ μετὰ τὸ ζήτημα στὴν *Εἰσαγωγή* στὴν ἐλληνικὴ μετάφραση τοῦ ἐν λόγω ἔργου, σ. 60-65.

τέτοια ὥστε κανένα μέρος του δὲν μπορεῖ νὰ κινηθεῖ ἀπὸ ἓνα ἄλλο κάπως ἀπομακρυσμένο χωρὶς νὰ μπορεῖ ἐπίσης νὰ κινηθεῖ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἐξ ὄσων παρεμβάλλονται ἐνῶ ἐκεῖνο τὸ πιὸ ἀπομακρυσμένο δὲν ἐνεργεῖ. Παραδειγματος χάριν, ἂν στὸ σχοινὶ Α, [87] Β, Γ, Δ τραβήξουμε τὸ τελευταῖο μέρος Δ, τὸ πρῶτο Α δὲν θὰ κινηθεῖ μὲ διαφορετικὸ τρόπο ἀπὸ ἐκεῖνον μὲ τὸν ὁποῖο θὰ μπορούσε ἐπίσης νὰ κινηθεῖ ἂν τραβούσαμε ἓνα ἀπὸ τὰ ἐνδιάμεσα Β ἢ Γ, καὶ τὸ τελευταῖο Δ παρέμενε ἀκίνητο. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, ὅταν αἰσθάνομαι πόνο στὸ πόδι, ἡ Φυσικὴ μὲ διδάσκει ὅτι αὐτὸ τὸ αἶσθημα γίνεται μέσω τῶν νεύρων πού εἶναι διασκορπισμένα στὸ πόδι καὶ τὰ ὁποῖα, ἐκτεινόμενα ἐν εἴδει σχοιניῶν ἀπὸ τὸ πόδι μέχρι τὸν ἐγκέφαλο, ὅταν ἔλκονται στὸ πόδι ἔλκουν ἐπίσης τὰ ἐνδότερα μέρη τοῦ ἐγκεφάλου σὰ ὁποῖα ἀπολήγουν, διεγείροντας σὲ αὐτὰ μιὰ ὀρισμένη κίνηση ἢ ὁποῖα ἔχει θεσπιστεῖ ἀπὸ τὴ φύση γιὰ νὰ ἐμποιεῖ στὸ πνεῦμα τὸ αἶσθημα ἐνὸς πόνου πού μοιάζει νὰ ὑπάρχει στὸ πόδι.⁴¹ Ἀλλὰ ἐπειδὴ τὰ νεῦρα ἐκεῖνα πρέπει νὰ περάσουν ἀπὸ τὴν κνήμη, τὸν μηρό, τὴ μέση, τὴν πλάτη καὶ τὸν αὐχένα γιὰ νὰ φτάσουν ἀπὸ τὸ πόδι στὸν ἐγκέφαλο, ἐνδέχεται, ὅταν δὲν θίγονται τὰ μέρη τους πού εἶναι στὸ πόδι, ἀλλὰ μονάχα κάποια ἀπὸ τὰ ἐνδιάμεσα, νὰ προκαλεῖται στὸν ἐγκέφαλο ἡ ἴδια ἀκριβῶς κίνηση πού προκαλεῖ τὸ πληγωμένο πόδι, καὶ ἔτσι τὸ πνεῦμα νὰ αἰσθάνεται ἀναγκαῖα τὸν ἴδιο πόνο. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ ὁποιοδήποτε ἄλλο αἶσθημα.

41. Πρβλ. *Διοπτρική*, Μέρος 4. *Τὰ πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 12.

Ἐπισημαίνω τέλος ὅτι ἐφόσον καθεμιὰ ἀπὸ τὶς κινήσεις πού γίνονται σὲ ἐκεῖνο τὸ μέρος τοῦ ἐγκεφάλου τὸ ὁποῖο ἐπηρεάζει ἄμεσα τὸ πνεῦμα δὲν προξενεῖ παρὰ ἓνα μόνο αἶσθημα, τὸ καλύτερο πού μπορῶ νὰ σκεφτῶ στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ὅτι ἀπὸ ὅλα ὅσα μπορεῖ νὰ προξενήσει, προξενεῖ ἐκεῖνο πού συμβάλλει τὰ μέγιστα καὶ συχνότερα στὴ συντήρηση ἐνὸς ὑγιοῦς ἀνθρώπου. Ἡ ἐμπειρία ὁμως μαρτυρεῖ ὅτι ὅλα τὰ αἰσθήματα πού μᾶς χάρισε ἡ φύση εἶναι τέτοια· καί, ἐπομένως, δὲν βρῖσκεται ἀπολύτως τίποτα σὲ αὐτὰ πού νὰ μὴ μαρτυρεῖ τὴν ἀπέραντη δύναμη καὶ ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ. Παραδειγματος χάριν, ὅταν τὰ νεῦρα πού εἶναι στὸ πόδι κινούνται σφοδρὰ καὶ πέραν τοῦ συνήθους, ἡ κίνησή τους φτάνει διαμέσου τοῦ μυελοῦ τῆς σπονδυλικῆς στήλης στὰ ἐνδότερα τοῦ ἐγκεφάλου, ὅπου δίνει στὸ πνεῦμα τὸ σῆμα νὰ αἰσθανθεῖ κάτι, δηλαδὴ ἓναν πόνο πού μοιάζει νὰ ὑπάρχει στὸ πόδι καὶ ἀπὸ τὸν ὁποῖο τὸ πνεῦμα διεγείρεται ἔτσι ὥστε νὰ κάνει ὅ,τι μπορεῖ γιὰ νὰ ἀπομακρύνει τὴν αἰτία τοῦ πόνου ὡς ἐπιζήμια γιὰ τὸ πόδι. Ὅμως ἡ ἀνθρώπινη φύση θὰ μπορούσε νὰ εἶχε συσταθεῖ ἔτσι ἀπὸ τὸν Θεὸ ὥστε ἡ ἴδια ἐκεῖνη κίνηση στὸν ἐγκέφαλο νὰ παριστάνει κάτι ἄλλο στὸ πνεῦμα, δηλαδὴ ἢ αὐτὴν τὴν ἴδια, καθόσον εἶναι στὸν ἐγκέφαλο, ἢ καθόσον εἶναι στὸ πόδι, ἢ σὲ κάποιον ἐνδιάμεσο τόπο, ἢ τέλος πάντων ὅτιδήποτε ἄλλο· ἀλλὰ τίποτα ἄλλο δὲν θὰ συνέτεινε ἐξίσου στὴ συντήρηση τοῦ σώματος. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ὅταν χρειαζόμαστε ποτὸ γεννιέται στὸν λάρυγγα μιὰ ὀρισμένη ξηρότητα πού κινεῖ τὰ νεῦρα του καὶ μέσω αὐτῶν τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἐγκεφάλου, κίνηση πού ἐμποιεῖ στὸ πνεῦμα τὸ αἶσθημα τῆς δίψας, [88]

ἐπειδὴ σὲ ὅλη αὐτὴ τὴν ὑπόθεσιν δὲν ὑπάρχει τίποτα χρησιμότερο ἀπὸ τὸ νὰ ξέρομε ὅτι ἔχομε ἀνάγκη νὰ πιοῦμε γιὰ νὰ διατηρήσουμε τὴν εὐεξία μας, κ.ο.κ.

Ὡς ἐκ τούτου εἶναι πέρα γιὰ πέρα πρόδηλο ὅτι, παρ' ὅλη τὴν ἀπέραντη ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ, ἡ ἀνθρώπινη φύση, ὡς συντεθειμένη ἀπὸ πνεῦμα καὶ σῶμα, δὲν μπορεῖ νὰ μὴ εἶναι ἐνίοτε πλανερῆ. Διότι, ἂν κάποια αἰτία δὲν διεγείρει στὸ πόδι, ἀλλὰ σὲ κάποιο ἄλλο μέρος τοῦ νεύρου ποῦ ἀπλώνεται ἀπὸ τὸ πόδι πρὸς τὸν ἐγκέφαλο, ἢ καὶ στὸν ἴδιο τὸν ἐγκέφαλο, τὴν ἴδια ἀκριβῶς κίνηση τὴν ὁποία διεγείρει συνήθως τὸ πληγωμένο πόδι, θὰ αἰσθανθοῦμε ἕναν πόνο ποῦ θὰ μοιάζει νὰ ὑπάρχει στὸ πόδι, καὶ ἔτσι ἡ αἴσθησις θὰ σφάλλει ἐκ φύσεως. Ἀφοῦ πράγματι ἡ ἴδια ἐκείνη κίνηση στὸν ἐγκέφαλο δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ προξενεῖ πάντοτε στὸ πνεῦμα τὸ ἴδιο αἶσθημα, καὶ προέρχεται πολὺ συχνότερα ἀπὸ μιὰ αἰτία ποῦ βλάπτει τὸ πόδι παρὰ ἀπὸ [89] κάποια ἄλλη ποῦ ὑπάρχει ἄλλου, εἶναι εὐλόγο ὅτι θὰ παριστάνει πάντοτε στὸ πνεῦμα τὸν πόνο τοῦ ποδιοῦ μᾶλλον παρὰ κάποιου ἄλλου μέρους. Καὶ ἂν ἡ ξηρότητα τοῦ λάρυγγα δὲν προέρχεται ὅπως συνήθως ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ ποτὸ συντείνει στὴν εὐεξία τοῦ σώματος, ἀλλὰ ἀπὸ κάποια ἀντίθετη αἰτία, ὅπως συμβαίνει στὸν ὕδρωπικό, εἶναι πολὺ καλύτερα νὰ ξεγελᾷ τότε παρὰ ἂν ἀντιθέτως ξεγελοῦσε πάντοτε ὅταν τὸ σῶμα εἶναι εὐρωστο, κ.ο.κ.⁴²

Ἡ θεώρησις τούτη βοηθᾷ πολὺ ὄχι μόνο γιὰ νὰ διαπιστώσω ὅλες τὶς πλάνες στὶς ὁποῖες ὑπόκειται ἡ φύση

42. Βλ. Συνομιλία μετὸν Μπούρμαν (AT, V, 163-164).

μου, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ μπορέσω νὰ τὶς διορθώσω, ἢ νὰ τὶς ἀποφύγω εὐκολότερα. Διότι, ἀφοῦ ξέρω ὅτι ὅλες οἱ αἰσθήσεις γύρω ἀπὸ ὅσα ἀφοροῦν στὴν ὠφέλεια τοῦ σώματος δηλώνουν πολὺ συχνότερα τὸ ἀληθὲς παρὰ τὸ ψευδές, καὶ μπορῶ σχεδὸν πάντα νὰ χρησιμοποιοῦμαι πολλὰ ἀπὸ αὐτὲς γιὰ νὰ ἐξετάσω τὸ ἴδιο πράγμα, καὶ ἐπιπλέον τὴ μνήμη*, ἡ ὁποία συνδέει τὰ παρόντα μὲ τὰ προηγούμενα, καὶ τὸν νοῦ, ὁ ὁποῖος διερεύνησε ἤδη ὅλες τὶς αἰτίες τῆς πλάνης,⁴³ δὲν πρέπει πλέον νὰ φοβᾶμαι μήπως ὅσα παριστάνονται σὲ μένα καθημερινὰ ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις εἶναι ψευδῆ, ἀλλὰ ὀφείλω νὰ ἀποβάλω τὶς ὑπερβολικὲς ἀμφιβολίες τῶν περασμένων ἡμερῶν ὡς γελοῖες· κυρίως δὲ ἐκείνη τὴν ὑψίστη ἀμφιβολία γιὰ τὸν ὕπνο, τὸν ὁποῖο δὲν διέκρινα ἀπὸ τὴν ἐγρήγορση. Παρατηρῶ πράγματι τώρα ὅτι ὑπάρχει πολὺ μεγάλη διαφορὰ μετὰ τῶν δύο, ἀφοῦ τὰ ὄνειρα δὲν συνδέονται ποτὲ ἀπὸ τὴ μνήμη μὲ ὅλες τὶς ὑπόλοιπες ἐνέργειες τῆς ζωῆς, ὅπως γίνεται μὲ ὅσα συμβαίνουν στὴν ἐγρήγορση· διότι, ἂν ὄντας ξύπνιος μοῦ ἐμφανιζόταν ξαφνικὰ κάποιος καὶ ἐξαφανιζόταν ἀμέσως μετὰ, ἔτσι ὥστε νὰ μὴ καταλαβαίνω οὔτε ἀπὸ ποῦ ἦρθε οὔτε ποῦ πῆγε, ὅπως γίνεται στὰ ὄνειρα, δὲν θὰ ἔκρινα ἀσφαλῶς ἄδικα ὅτι ἦταν ὀπτασία μᾶλλον, ἢ φάντασμα πλασμένο [90] στὸν ἐγκέφαλό μου, παρὰ ἀληθινὸς ἄνθρωπος. Ἐνῶ ὅταν συμβαίνουν πράγματα γιὰ τὰ ὁποῖα ἀντιλαμβάνομαι διακριτῶς ποῦ, ἀπὸ ποῦ καὶ πότε ἐπεισάγονται ἐντὸς μου, πράγματα τὴν ἀντίληψιν τῶν ὁποίων συνδέω

43. Πρβλ. Κανόνες γιὰ τὴν καθοδήγησιν τῆς εὐφροσύνης, XII, §§ 1-11.

χωρίς καμιά διακοπή με ὅλη τὴν ὑπόλοιπη ζωὴ μου, τότε εἶμαι αὐτόχρομα βέβαιος ὅτι δὲν συμβαίνουν στὸν ὕπνο ἀλλὰ στὴν ἐγρήγορση. Οὔτε πρέπει νὰ ἔχω ἴχνος ἀμφιβολίας γιὰ τὴν ἀλήθεια τοὺς ἄν, ἔχοντας συγκαλέσει ὅλες τὶς αἰσθήσεις, τὴ μνήμη καὶ τὸν νοῦ γιὰ νὰ τὰ ἐξετάσουν, δὲν μοῦ ἀναφερθεῖ τίποτα ποὺ νὰ ἀπάδει πρὸς τὰ ὑπόλοιπα. Τὸ γεγονός πράγματι ὅτι ὁ Θεὸς δὲν εἶναι πλανερὸς συνεπάγεται ἀναγκαῖα ὅτι δὲν σφάλω ἐν προκειμένω. Ἀλλὰ ἐπειδὴ ἡ ἀναγκαιότητα τῶν πρακτικῶν ζητημάτων δὲν συγχωρεῖ πάντα τὴν ἀνεση τόσο ἐπιμελοῦς ἐξέτασης, οφείλουμε νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι ὁ ἀνθρώπινος βίος ὑπόκειται συχνὰ σὲ πλάνες γύρω ἀπὸ τὰ ἐπιμέρους πράγματα, καὶ νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν ἀσθένεια τῆς φύσης μας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΔΙΕΥΘΕΤΗΜΕΝΟΙ ΜΕ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟ ΤΡΟΠΟ
ΠΟΥ ΤΕΚΜΗΡΙΩΝΟΥΝ ΤΗΝ ΥΠΑΡΞΗ ΤΟΥ ΘΕΟΥ
ΚΑΙ ΤΗ ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ ΑΠΟ ΤΟ ΣΩΜΑ.¹

ΟΡΙΣΜΟΙ

I. Διὰ τοῦ ὀνόματος *σκέψη* [cogitatio] ἔννοῶ καθετὶ πὸν εἶναι μὲ τέτοιο τρόπο μέσα μας ὥστε νὰ ἔχουμε ἄμεσα συνείδησή του.² Ἔτσι ὅλες οἱ διεργασίες τῆς βούλησης, τοῦ νοῦ, τῆς φαντασίας καὶ τῶν αἰσθήσεων εἶναι σκέψεις. Ἀλλὰ προσέθεσα ἄμεσα, γιὰ νὰ ἀποκλείσω ὅσα ἔπονται ἀπὸ τὶς σκέψεις αὐτές. Παραδείγματος χάριν, ἡ ἐκούσια κίνηση ἔχει μὲν ὡς ἀρχὴ τὴ σκέψη, ἀλλὰ αὐτὴ ἢ ἴδια δὲν εἶναι σκέψη.

II. Διὰ τοῦ ὀνόματος *ἰδέα* [idea] ἔννοῶ ἐκείνη τὴ

1. Ὁ τίτλος τῆς γαλλικῆς ἐκδοχῆς εἶναι: *Λόγοι, διευθετημένοι μὲ γεωμετρικὸν τρόπο, πὸν τεκμηριώνουν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ καὶ τὴ διάκριση πὸν ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ ἀνθρώπινου σώματος. Οἱ Λόγοι...* περιέχονται στὸ τέλος τῶν *Δεύτερων Ἀπαντήσεων* (ΑΓ, VI, 160-170· IX, 124-132). Ἡ γεωμετρικὴ μέθοδος εἶχε ἀκολουθηθεῖ μερικὰ χρόνια νωρίτερα ἀπὸ τὸν Jean-Baptiste Morin (1583-1656) στὸ ἔργο *Quod Deus sit* (πρώτη ἐκδόσις: 1635) τὸ ὁποῖο ἦταν γνωστὸ στὸν Ντεκάρτ. Ὁ Σπινόζα σχολίασε διεξοδικὰ τὸ παρὸν πόνημα στὸ ἔργο του *Οἱ ἀρχαὶ τῆς καρτεσιανῆς φιλοσοφίας*, Μέρος I, καὶ ὀργάνωσε μὲ τὸν ἴδιον τρόπο τὸ μεῖζον σύγγραμμά του, τὴν *Ἠθική*.

2. «...νὰ ἔχουμε ἄμεσα γνώση του».

μορφή καθεμιᾶς σκέψης διὰ τῆς ἄμεσης ἀντίληψης τῆς ὁποίας ἔχουμε συνείδηση τῆς σκέψης αὐτῆς,³ ἔτσι ὥστε δὲν μπορῶ νὰ ἐκφράσω τίποτα μὲ λόγια, κατανοώντας τί λέω, χωρὶς νὰ εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ ἰδέα ἐκείνου ποὺ σχημαίνεται ἀπὸ τὰ λόγια αὐτὰ⁴ εἶναι μέσα μου. Ἔτσι δὲν καλῶ ἰδέες μόνο τὶς εἰκόνες ποὺ εἶναι σχεδιασμένες στὴ φαντασία [phantasia], καὶ μάλιστα ἐδῶ δὲν τὶς καλῶ καθόλου ἰδέες καθόσον εἶναι στὴ σωματικὴ φαντασία [phantasia], τουτέστιν σχεδιασμένες σὲ κάποιον μέρος τοῦ ἐγκεφάλου,⁵ ἀλλὰ μονάχα καθόσον πληροφοροῦν τὸ πνεῦμα ποὺ στρέφεται σὲ ἐκεῖνο τὸ μέρος.

III. Διὰ τοῦ ὅρου ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα μιᾶς ἰδέας [realitas objectiva ideæ] ἐννοῶ τὴν ὄντοτητα τοῦ πράγματος ποὺ ἀπεικονίζεται ἀπὸ τὴν ἰδέα, καθόσον αὐτὴ ἡ ὄντοτητα εἶναι στὴν ἰδέα· καὶ μὲ τὸν ἴδιον τρόπο, μποροῦμε νὰ ποῦμε ἀντικειμενικὴ τελειότητα ἢ ἀντικειμενικὴ τεχνικότητα, κλπ. Διότι ὅσα ἀντιλαμβαν-

3. «...ἔχουμε γνώση τῆς σκέψης αὐτῆς...»

4. «Δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ ἐκφράσουμε τίποτα μὲ τὰ λόγια μας, ὅταν κατανοοῦμε τί λέμε, χωρὶς νὰ εἶναι βέβαιο ὅτι ἔχουμε μέσα μας τὴν ἰδέα τοῦ πράγματος ποὺ σημαίνεται ἀπὸ τὰ λόγια αὐτά», Πρὸς Μερσέν, Ἰούλιος 1641 (ΑΤ, III, 393).

5. Ἡ κατανόηση αὐτοῦ τοῦ σημείου διευκολύνεται ἀπὸ τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα τῆς Πραγματείας περὶ τοῦ ἀνθρώπου: «μὰ μεταξὺ τῶν σχημάτων [τῶν ἀντικειμένων], ὡς ἰδέες, δηλαδὴ ὡς μορφές ἢ εἰκόνες τὶς ὁποῖες θεωρεῖ ἄμεσα ἡ λογικὴ ψυχὴ, δὲν πρέπει νὰ λαμβάνονται ἐκεῖνα ποὺ ἐντυπώνονται στὰ ὄργανα τῶν ἐξωτερικῶν αἰσθήσεων, ἢ στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐγκεφάλου, ἀλλὰ μονάχα ἐκεῖνα ποὺ χαράσσονται στὰ πνεύματα πάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ [κωνοειδοῦς] ἀδένα, ὅπου εἶναι ἡ ἔδρα τῆς φαντασίας καὶ τῆς κοινῆς αἰσθήσεως» (ΑΤ, XI, 176-177).

νόμαστε σὰν νὰ εἶναι στὰ ἀντικείμενα* τῶν ἰδεῶν εἶναι ἀντικειμενικὰ [objective] στὶς ἴδιες τὶς ἰδέες.⁶

IV. Γιὰ τὰ ἴδια πράγματα λέμε ὅτι εἶναι μορφικὰ [formaliter] στὰ ἀντικείμενα τῶν ἰδεῶν ὅταν εἶναι σὲ αὐτὰ ἔτσι ὅπως τὰ ἀντιλαμβανόμεστε· καὶ λέμε ὅτι εἶναι ὑπεροχικὰ [eminenter] ὅταν δὲν εἶναι μὲν ἔτσι, ἀλλὰ τόσο μεγάλα ὥστε νὰ μποροῦν νὰ ἀναπληρώσουν μιὰ τέτοια μεταλλαγή [ut talium vicem supplere possint].⁷

V. Κάθε πράγμα στὸ ὁποῖο ἐνυπάρχει ἄμεσα, σὰν σὲ ὑποκείμενο, ἢ διὰ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει κάτι ποὺ ἀντιλαμβανόμεστε, τουτέστιν κάποια ἰδιότητα, κάποια ποιότητα, ἢ κάποιο κατηγορημα τῶν ὁποίων ὑπάρχει μέσα μας μιὰ πραγματικὴ ἰδέα, καλεῖται Ὑπόσταση [Substantia]. Πράγματι, δὲν ἔχουμε ἄλλῃ ἰδέα τῆς ὑπόστασης, εἰλημμένης ἐπακριβῶς, ἀπὸ τὸ ὅτι εἶναι ἓνα πράγμα στὸ ὁποῖο ὑπάρχει μορφικὰ ἢ ὑπεροχικὰ ὅ,τι ἀντιλαμβανόμεστε ἢ ὅ,τι εἶναι ἀντικειμενικὰ σὲ κάποια ἰδέα μας, ἐπειδὴ εἶναι γνωστὸ μέσω τῆς φυσικῆς φώτισης ὅτι κανένα πραγματικὸ κατηγορημα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι στὸ μηδέν.⁸

VI. Ἡ ὑπόσταση στὴν ὁποία ἐνυπάρχει ἄμεσα ἢ

6. «Διότι ὅλα ὅσα συλλαμβάνουμε σὰν νὰ εἶναι στὰ ἀντικείμενα [objectifs] τῶν ἰδεῶν εἶναι ἀντικειμενικὰ ἢ κατ' ἀπεικόνιση [objectivement ou par représentation] στὶς ἴδιες τὶς ἰδέες».

7. «...καὶ λέμε ὅτι εἶναι ὑπεροχικὰ ὅταν δὲν εἶναι στ' ἀλήθεια τέτοια, ἀλλὰ τόσο μεγάλα ὥστε νὰ μποροῦν νὰ ἀναπληρώσουν αὐτὸ τὸ ἐλάττωμα διὰ τῆς ὑπεροχῆς τους [qu'elles peuvent suppléer à ce défaut par leur excellence]».

8. «...ἐπειδὴ ἡ φυσικὴ φώτιση μᾶς διδάσκει ὅτι τὸ μηδέν δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει κανένα πραγματικὸ κατηγορημα».

σκέψη καλεῖται Πνεῦμα [Mens]. "Ὁμως μιῶ ἐδῶ γιὰ πνεῦμα μᾶλλον παρὰ γιὰ ψυχὴ ἐπειδὴ τὸ ὄνομα ψυχὴ εἶναι ὁμώνυμο⁹ καὶ συχνὰ χρησιμοποιεῖται καταχρηστικά γιὰ σωματικὰ πράγματα.¹⁰

VII. Ἡ ὑπόσταση ποῦ εἶναι ἄμεσο ὑποκείμενο τῆς τοπικῆς ἔκτασης καὶ τῶν συμβεβηκότων ποῦ προϋποθέτουν τὴν ἔκταση, ὅπως τὸ σχῆμα, ἡ θέση, ἡ τοπικὴ κίνηση, κλπ., καλεῖται Σῶμα [Corpus]. Ἐν τῷ [162] ζήτημα ἂν εἶναι μία καὶ ἡ αὐτὴ ὑπόσταση ποῦ καλεῖται Πνεῦμα καὶ Σῶμα, ἢ δύο διαφορετικὲς, θὰ ἐρευνηθεῖ ἀργότερα.

VIII. Ἡ ὑπόσταση τὴν ὁποία νοοῦμε ὡς ὑψιστα τέλεια, καὶ στὴν ὁποία δὲν συλλαμβάνουμε τίποτα ἀπολύτως ποῦ νὰ ἐνέχει κάποιον ἐλάττωμα ἢ κάποιον περιορισμὸ τελειότητος, καλεῖται Θεός [Deus].

IX. Τὸ νὰ ποῦμε ὅτι κάτι περιέχεται στὴ φύση ἢ στὸ ἐννόημα ἑνὸς πράγματος ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ νὰ ποῦμε ὅτι ἀληθεύει γιὰ ἐκεῖνο τὸ πράγμα ἢ ὅτι μπορούμε νὰ διαβεβαιώσουμε ὅτι εἶναι σὲ αὐτό.¹¹

X. Δύο ὑποστάσεις λέγονται πραγματικὰ διακριτὲς ὅταν καθεμιὰ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει δίχως τὴν ἄλλη.

9. Δηλαδὴ ἀμφίσημο.

10. «Ἡ ὑπόσταση στὴν ὁποία ἐδρεύει ἄμεσα ἡ σκέψη καλεῖται ἐδῶ Πνεῦμα [Esprit]. Ὡστόσο αὐτὸ τὸ ὄνομα εἶναι ὁμώνυμο, δεδομένου ὅτι ἐνίοτε τὸ ἀποδίδουμε ἐπίσης στὸν ἄνεμο καὶ στὰ πολὺ ἀραιὰ ὑγρά, ἀλλὰ δὲν ξέρω κανένα καταλληλότερο».

11. «Ὅταν λέμε ὅτι κάποιον κατηγορηματικὴ περιέχεται στὴ φύση ἢ στὸ ἐννόημα ἑνὸς πράγματος, εἶναι ὡς νὰ λέμε ὅτι τὸ κατηγορηματικὸ αὐτὸ ἀληθεύει γιὰ τὸ πράγμα ἐκεῖνο καὶ ὅτι μπορούμε νὰ διαβεβαιώσουμε ὅτι εἶναι σὲ αὐτό».

ΑΙΤΗΜΑΤΑ

Πρῶτον, ζητῶ ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστες νὰ παρατηρήσουν πόσο ἰσχυροὶ ἦταν οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους πίστευαν μέχρι τώρα στὶς αἰσθήσεις τους καὶ πόσο ἀβέβαιες ἦταν ὅλες οἱ κρίσεις ποῦ οἰκοδόμησαν πάνω σὲ αὐτές· νὰ τὸ ἐπαναλάβουν δὲ ἀπὸ μέσα τους τόσο πολὺ καὶ τόσο συχνὰ ὥστε νὰ ἀποκτήσουν τελικὰ τὴ συνήθεια νὰ μὴν τὶς ἐμπιστεύονται πλέον ὑπερβολικά. Κρίνω πραγματικὰ ὅτι αὐτὸ εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ νὰ ἀντιληφθεῖ κανεὶς τὴ βεβαιότητα τῶν Μεταφυσικῶν πραγμάτων.¹²

Δεύτερον, νὰ θεωρήσουν τὸ ἴδιο τὸ πνεῦμα τους καὶ ὅλα τὰ κατηγορηματικὰ του γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ καταλάβουν ὅτι δὲν μπορούν νὰ ἀμφιβάλλουν, ἀκόμα καὶ ἂν ὑποθεθεῖ ὅτι ὅλα ὅσα δέχτηκαν ποτὲ ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις ἦταν ψευδῆ. Νὰ μὴν πάψουν δὲ νὰ θεωροῦν τὸ πνεῦμα πρὶν ἀποκτήσουν τὴν ἔξη νὰ τὸ συλλαμβάνουν σαφῶς καὶ νὰ πιστεύουν ὅτι γίνεται γνωστὸ εὐκολότερα ἀπὸ κάθε σωματικὸν πράγμα.

Τρίτον, νὰ σταθμίσουν ἐπισταμένα τὶς αὐτονόητες προτάσεις ποῦ βρίσκονται μέσα τους, ὅπως ὅτι τὸ ἴδιο πράγμα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ νὰ μὴν εἶναι συγχρό- [163] νως, ὅτι τὸ τίποτα ἀδυνατεῖ νὰ εἶναι ποιητικὸ αἴτιον κανενὸς πράγματος, κ.τ.δ., καὶ ἔτσι νὰ ἐξασκήσουν τὴ διαύγεια τοῦ νοῦ ποῦ τοὺς ἔχει χορηγηθεῖ ἀπὸ τὴ φύση, ἀλλὰ συνήθως διαταράσσεται καὶ συσκοτίζεται στὸ ἔπακρο ἀπὸ τὶς ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων, ἔτσι ὥστε

12. «... τῶν μεταφυσικῶν πραγμάτων, τὰ ὁποῖα δὲν ἐξαρτῶνται καθόλου ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις».

νά καθαρθεῖ καὶ νά ἐλευθερωθεῖ ἀπὸ ἐκεῖνες. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ πράγματι θὰ τοὺς ἐντυπωθεῖ εὐκόλα ἢ ἀλήθεια τῶν ἐπόμενων Ἀξιωματῶν.

Τέταρτον, νά ἐξετάσουν τίς ιδέες τῶν φύσεων στίς ὁποῖες περιέχεται μιὰ συναρμογή πολλῶν κατηγορημάτων μαζί, ὅπως εἶναι ἡ φύση τοῦ τριγώνου, ἡ φύση τοῦ τετραγώνου, ἢ κάποιου ἄλλου σχήματος· καθὼς καὶ τῆ φύση τοῦ Πνεύματος, τῆ φύση τοῦ Σώματος, καὶ προπάντων τῆ φύση τοῦ Θεοῦ, ἢ τοῦ ὕψιστα τέλειου ὄντος. Νά παρατηρήσουν δὲ ὅτι ὅλα ἐκεῖνα ποὺ ἀντιλαμβανόμεστε νά περιέχονται σὲ αὐτά, μποροῦμε νά διαβεβαιώσουμε ὅτι ἀληθεύουν γιὰ αὐτά. Παραδείγματος χάριν, ἐπειδὴ στὴ φύση τοῦ Τριγώνου περιέχεται ὅτι οἱ τρεῖς γωνίες του ἰσοῦνται μὲ δύο ὀρθές, καὶ ἐπειδὴ ἡ διαιρετότητα περιέχεται στὴ φύση τοῦ Σώματος ἢ τοῦ ἑκτατοῦ πράγματος (ἀφοῦ δὲν συλλαμβάνουμε κανένα ἑκτατὸ πρᾶγμα τόσο μικροσκοπικὸ ὥστε νά μὴν μποροῦμε νά τὸ διαιρέσουμε, μὲ τὴ σκέψη ἔστω), ἀληθεύει νά ποῦμε ὅτι οἱ τρεῖς γωνίες κάθε Τριγώνου ἰσοῦνται μὲ δύο ὀρθές, καὶ ὅτι κάθε Σῶμα εἶναι διαιρετό.

Πέμπτον, νά ἐντυφῆσουν πολὺ καὶ ἐπὶ μακρὸν στὴν ἐνατένιση τῆς φύσης τοῦ ὕψιστα τέλειου ὄντος καὶ νά θεωρήσουν, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι στίς ιδέες ὅλων τῶν ἄλλων φύσεων περιέχεται ἡ δυνατὴ ὑπαρξη, ἐνῶ στὴν ιδέα τοῦ Θεοῦ, ὄχι μονάχα ἡ δυνατὴ ἀλλὰ ἡ ἐντελῶς ἀναγκαία. Διότι μέσω αὐτοῦ, καὶ δίχως κανένα συλλογισμό [discursus], θὰ γνωρίσουν ὅτι ὁ Θεὸς ὑπάρχει, [164] πρᾶγμα ποὺ θὰ τοὺς εἶναι τόσο αὐτονόητο ὅσο ὅτι ὁ ἀριθμὸς δύο εἶναι ἄρτιος, ὁ ἀριθμὸς τρία περιττός,

κ.τ.θ. Διότι μερικὰ πράγματα εἶναι αὐτονόητα γιὰ ὀρισμένους, ἐνῶ ἄλλοι δὲν τὰ κατανοοῦν παρὰ μέσω συλλογισμῶν.¹³

Ἐκτον, σταθμίζοντας ὅλα τὰ παραδείγματα τῆς σαφούς καὶ διακριτῆς ἀντίληψης, καθὼς καὶ τῆς ἀσαφούς καὶ συγκεχυμένης, ποὺ ἀναφέρονται στοὺς Στοχασμοὺς μου, νά συνηθίσουν νά διακρίνουν ὅσα γνωρίζονται σαφῶς ἀπὸ τὰ ἀσαφῆ· τοῦτο διδάσκεται πρᾶγματι εὐκολότερα μὲ παραδείγματα παρὰ μὲ κανόνες, καὶ νομίζω ὅτι ἐξηγήσα ἐκεῖ ὅλα τὰ σχετικὰ παραδείγματα, ἢ ἔστω ὅτι τὰ ἔθιξα κάπως.

Ἐβδομον, τέλος, παρατηρώντας ὅτι δὲν βρῆκαν ποτὲ κάποιον ψεῦδος σὲ ὅσα ἀντιλαμβάνονταν σαφῶς καὶ ἀντιθέτως, ὅτι δὲν συνάντησαν ποτὲ κάποια ἀλήθεια, ἐκτὸς ἴσως κατὰ τύχη, σὲ ὅσα καταλάβαιναν ἀσαφῶς, νά θεωρήσουν ὅτι θὰ ἦταν ἐντελῶς παράλογο νά θέσουν ἐν ἀμφιβόλῳ, ἐξαιτίας μόνο προκαταλήψεων τῶν αἰσθήσεων ἢ εἰκασιῶν στίς ὁποῖες περιέχεται κάτι ἄγνωστο, ὅσα ἀντιλαμβάνεται ὁ καθαρὸς νοῦς σαφῶς καὶ διακριτῶς. Ἐτσι θὰ δεχτοῦν εὐκόλα ὡς ἀληθῆ καὶ ἀναμφίβολα τὰ ἀκόλουθα Ἀξιώματα· καίτοι, ἂν ἤθελα νά εἶμαι πιὸ ἀκριβής, θὰ ἔπρεπε νά ἐξηγήσω καλύτερα τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτά, καὶ νά τὰ προτείνω ἐν εἶδει Θεωρημάτων μᾶλλον παρὰ Ἀξιωματῶν.

13. «...δὲν τὰ κατανοοῦν παρὰ μὲ μακροσκελῆ συλλογισμό [discours et raisonnement]».

ΑΞΙΩΜΑΤΑ
Ἡ ΚΟΙΝΕΣ ἘΝΝΟΙΕΣ

I. Δὲν ὑπάρχει κανένα πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο νὰ μὴ μπορούμε νὰ ρωτήσουμε γιὰ ποιά αἰτία ὑπάρχει. Αὐτὴ ἡ ἐρώτηση μπορεῖ νὰ τεθεῖ καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Θεό· ὄχι [165] ἐπειδὴ χρειάζεται κάποια αἰτία γιὰ νὰ ὑπάρχει, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἡ ἴδια ἡ ἀπεραντοσύνη τῆς φύσης του εἶναι ἡ αἰτία ἢ ὁ λόγος πού δὲν χρειάζεται καμιά αἰτία γιὰ νὰ ὑπάρχει.

II. Ὁ παρῶν χρόνος δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ἀμέσως προηγούμενο· γι' αὐτὸ δὲν ἀπαιτεῖται μικρότερο αἴτιο γιὰ νὰ συντηρηθεῖ ἓνα πράγμα παρὰ γιὰ νὰ παραχθεῖ γιὰ πρώτη φορά.

III. Τὸ μηδέν, ἢ ἓνα ἀνύπαρκτο πράγμα, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι αἴτιο τῆς ὑπαρξῆς κανενὸς πράγματος καὶ καμιάς τελειότητας ἐνὸς ἐνεργὰ ὑπαρκτοῦ πράγματος.

IV. Ὅτι πραγματικότητα ἢ τελειότητα ὑπάρχει σὲ κάποιο πράγμα εἶναι μορφικὰ ἢ ὑπεροχικὰ στὸ πρῶτο καὶ πρόσφορο αἰτιό του.¹⁴

V. Ἀπὸ ἐδῶ ἐπεταὶ ἐπίσης ὅτι ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα τῶν ιδεῶν μας ἀπαιτεῖ ἓνα αἴτιο στὸ ὁποῖο ἡ ἴδια αὐτὴ πραγματικότητα νὰ περιέχεται ὄχι μονάχα ἀντικειμενικὰ ἀλλὰ μορφικὰ ἢ ὑπεροχικὰ. Σημειωτέον δὲ ὅτι αὐτὸ τὸ ἀξίωμα πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὸ τόσο ἀναγκαῖα ὅσο ἀπὸ αὐτὸ καὶ μόνο ἐξαρτᾶται ἡ γνώση ὅλων τῶν πραγμάτων, τόσο τῶν αἰσθητῶν ὅσο καὶ τῶν μὴ αἰσθητῶν. Πῶς ξέρομε πραγματι ὅτι ὑπάρχει παρα-

14. «...στὸ πρῶτο καὶ ὀλιγὸ αἰτιό του».

δείγματος χάριν ὁ οὐρανός; Μήπως ἐπειδὴ τὸν βλέπουμε; Μὰ αὐτὸ τὸ ἐνέργημα τῆς ὄρασης δὲν ἀγγίζει τὸ πνεῦμα παρὰ καθόσον εἶναι μιὰ ἰδέα ἐγγενῆς στὸ ἴδιο τὸ πνεῦμα, καὶ ὄχι μιὰ εἰκόνα σχεδιασμένη στὴ φαντασία [phantasia]· οὔτε μπορούμε νὰ κρίνουμε βάσει τῆς ἰδέας αὐτῆς ὅτι ὑπάρχει ὁ οὐρανός παρὰ ἐπειδὴ ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα κάθε ἰδέας πρέπει νὰ ἔχει ἓνα αἴτιο πού νὰ ὑπάρχει πραγματικά, τὸ ὁποῖο αἴτιο κρίνουμε ὅτι εἶναι ὁ ἴδιος ὁ οὐρανός, κ.ο.κ.¹⁵

VI. Ὑπάρχουν διάφοροι βαθμοὶ πραγματικότητας ἢ ὀντότητας· διότι ἡ ὑπόσταση ἔχει περισσότερη πραγματικότητα ἀπὸ τὸ συμβεβηκός ἢ τὸν τρόπο, καὶ ἡ ἄπειρη ὑπόσταση ἀπὸ τὴν πεπερασμένη. Γι' αὐτὸ ἐπίσης ὑπάρχει περισσότερη ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα στὴν ἰδέα τῆς ὑπόστασης παρὰ σὲ ἐκείνη τοῦ [166] συμβεβηκτός, καὶ στὴν ἰδέα τῆς ἄπειρης ὑπόστασης παρὰ σὲ ἐκείνη τῆς πεπερασμένης.

VII. Ἡ βούληση τοῦ σκεπτόμενου πράγματος τείνει ἐκούσια καὶ ἐλεύθερα (πράγμα πού εἶναι στὴν οὐσία τῆς), ἀλλὰ παρὰ ταῦτα ἀλάνθαστα, στὸ ἀγαθὸ τὸ ὁποῖο γνωρίζει σαφῶς. Ὡς ἐκ τούτου, ἂν γνωρίσει κάποιες

15. Ὁ Ντεκάρτ λέει μὲ παρόμοιο τρόπο ἀλλοῦ: «συνιστᾶ ἐπίσης πρώτησι τῆς ἐννοίας ὅτι ὅλη ἡ πραγματικότητα ἢ τελειότητα πού εἶναι μονάχα ἀντικειμενικὰ στὶς ἰδέες, πρέπει νὰ εἶναι εἴτε μορφικὰ εἴτε ὑπεροχικὰ στὰ αἰτιά τους· σὲ αὐτὴ τὴν ἐννοία καὶ μόνο ἐδράζεται κάθε γνώμη πού εἴχαμε ποτὲ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν πραγμάτων πού βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸ πνεῦμα μας. Διότι πῶς θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποψιαστοῦμε ὅτι ὑπάρχουν, ἂν ὄχι ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἰδέες τους φτάνουν διὰ τῶν αἰσθήσεων στὸ πνεῦμα μας;» Δεύτερες Ἀπαντήσεις (ΑΤ, VII, 135· IX, 107).

τελειότητες τις οποίες στερείται, θά τις δώσει πάραυτα στον έαυτό του, αν είναι στην έξουσία του.¹⁶

VIII. 'Εκείνο πού μπορεί να κάνει κάτι μεγαλύτερο ή δυσκολότερο μπορεί επίσης να κάνει κάτι μικρότερο.¹⁷

IX. 'Η δημιουργία ή η συντήρηση τής ύπόστασης είναι κάτι μεγαλύτερο από τη δημιουργία ή τη συντήρηση τών κατηγορημάτων ή τών ιδιοτήτων της· αλλά η δημιουργία ενός πράγματος δεν είναι κάτι μεγαλύτερο από τη συντήρησή του, όπως ειπώθηκε ήδη.¹⁸

16. Στη γαλλική έκδοχή δεν υπάρχουν οι λέξεις «του σκεπτόμενου πράγματος». Στο τέλος τής πρότασης προστίθεται: «...θά τις δώσει πάραυτα στον έαυτό της, αν έχει τη δύναμη, διότι θά γνωρίζει ότι είναι μεγαλύτερο αγαθό να τις έχει παρά να μην τις έχει».

17. «'Εκείνο πού μπορεί να κάνει κάτι περισσότερο ή δυσκολότερο μπορεί επίσης να κάνει κάτι λιγότερο ή ευκολότερο». 'Ο Ντεκάρτ διευκρινίζει άλλοι: «'Ομολογώ ότι στα Φυσικά και 'Ηθικά αίτια πού είναι επιμέρους και περιορισμένα νιώθουμε συχνά ότι εκείνα πού παράγουν κάποιο αποτέλεσμα δεν είναι ικανά να παράγουν πολλά άλλα πού μάς φαίνονται μικρότερα· έτσι ένας άνθρωπος, ο οποίος μπορεί να παραγάγει έναν άλλο άνθρωπο, δεν μπορεί να παραγάγει ένα μυρμήγκι, και ένας Βασιλέας, ο οποίος υποτάσσει έναν ολόκληρο λαό, δεν μπορεί όρισμένες φορές να υποτάξει ένα άλογο. 'Αλλά όταν πρόκειται για ένα καθολικό και ακαθόριστο αίτιο, μου φαίνεται ότι είναι αναργέστατη έννοια ότι εκείνο πού μπορεί να κάνει κάτι περισσότερο μπορεί επίσης να κάνει κάτι μικρότερο», Προς Mesland, 2 Μαΐου 1644 (ΑΓ, IV, 329).

18. «Είναι μεγαλύτερο και δυσκολότερο πράγμα ή δημιουργία ή η συντήρηση μιάς ύπόστασης από τη δημιουργία ή τη συντήρηση τών κατηγορημάτων ή τών ιδιοτήτων της· αλλά δεν είναι μεγαλύτερο ή δυσκολότερο πράγμα ή δημιουργία ενός πράγματος από τη συντήρησή του, όπως ειπώθηκε ήδη».

X. 'Η ύπαρξη περιέχεται στην ιδέα ή στο έννοημα κάθε πράγματος, επειδή δεν μπορούμε να συλλάβουμε κάτι παρά ως ύπαρκτό· δηλαδή, στο έννοημα του περιορισμένου πράγματος περιέχεται ή δυνατή ή ενδεχόμενη ύπαρξη, αλλά στο έννοημα του ύψιστα τέλειου όντος ή αναγκαία και τέλεια.

ΠΡΟΤΑΣΗ Ι

Η ΥΠΑΡΞΗ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΓΙΝΕΤΑΙ ΓΝΩΣΤΗ
ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ ΤΟΥ ΚΑΙ ΜΟΝΟ

'Απόδειξη

Τό να πούμε ότι κάτι περιέχεται στη φύση ή στο έννοημα ενός πράγματος ισοδυναμεί με τό να πούμε ότι αυτό τό κάτι άληθεύει για εκείνο τό πράγμα (κατά τόν 'Ορισμό 9).¹⁹ Μά ή αναγκαία ύπαρξη περιέχεται στο [167] έννοημα του Θεού (κατά τό 'Αξίωμα 10). 'Αληθεύει άρα να πούμε για τόν Θεό ότι ή αναγκαία ύπαρξη είναι σε αυτόν, ή ότι αυτός ύπάρχει.

'Ο συλλογισμός τούτος είναι ίδιος με εκείνον πού χρησιμοποίησα παραπάνω στην έκτη αντίρρηση.²⁰ τό δε συμπέρασμά του μπορεί να είναι αυτόνοητο για

19. «Τό να πούμε ότι κάποιο κατηγορημα περιέχεται στη φύση ή στο έννοημα ενός πράγματος ισοδυναμεί με τό να πούμε ότι τό κατηγορημα αυτό άληθεύει για εκείνο τό πράγμα και ότι μπορούμε να διαβεβαιώσουμε ότι είναι σε αυτό (κατά τόν ένατο όρισμό)».

20. «'Ο συλλογισμός τούτος είναι ο ίδιος πού χρησιμοποίησα στην απάντησή μου στο έκτο άρθρο τούτων τών αντιρρήσεων».

όσους είναι ἐλεύθεροι ἀπὸ προκαταλήψεως, ὅπως εἰπώθηκε στὸ πέμπτο αἴτημα. Ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν εἶναι εὐκολο νὰ προσεγγίσει κανεὶς τόση ὀξυδέρχεια, θὰ ἐπιδιώξουμε τὸ ἴδιο πρᾶγμα μὲ ἄλλους τρόπους.

ΠΡΟΤΑΣΗ ΙΙ

ΥΠΑΡΞΗ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

ΑΠΟΔΕΙΚΝΥΕΤΑΙ ΕΚ ΤΩΝ ΨΥΤΕΡΩΝ

ΑΠΟ ΤΟ ΓΕΓΟΝΟΣ ΚΑΙ ΜΟΝΟ ΟΤΙ Η ΙΔΕΑ ΤΟΥ ΕΙΝΑΙ ΜΕΣΑ ΜΑΣ²¹

Ἀπόδειξη

Ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα ὁποιασδήποτε ιδέας μας ἀπαιτεῖ ἓνα αἴτιο στὸ ὁποῖο ἡ ἴδια αὐτὴ πραγματικότητα νὰ περιέχεται ὄχι μονάχα ἀντικειμενικὰ ἀλλὰ μορφικὰ ἢ ὑπεροχικὰ (κατὰ τὸ Ἄξ. 5). Ὅμως ἔχουμε τὴν ιδέα τοῦ Θεοῦ (κατὰ τοὺς Ὅρ. 2 καὶ 8), καὶ ἡ ἀντικειμενικὴ τῆς πραγματικότητος δὲν περιέχεται μέσα μας μορφικὰ ἢ ὑπεροχικὰ (κατὰ τὸ Ἄξ. 6), οὔτε μπορεῖ νὰ περιέχεται σὲ κάποιον ἄλλο πέραν τοῦ Θεοῦ (κατὰ τὸν Ὅρ. 8). Ἄρα ἐκεῖνη ἡ ιδέα τοῦ Θεοῦ ἢ ὁποία εἶναι μέσα μας, ἀπαιτεῖ ὡς αἴτιο τὸν Θεό· ἐπομένως ὁ Θεὸς ὑπάρχει (κατὰ τὸ Ἄξ. 3).

21. «Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματά του, ἀπὸ τὸ γεγονός καὶ μόνο ὅτι ἡ ιδέα του εἶναι μέσα μας».

[168]

ΠΡΟΤΑΣΗ ΙΙΙ

Η ΥΠΑΡΞΗ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΑΠΟΔΕΙΚΝΥΕΤΑΙ ΕΠΙΣΗΣ
ΑΠΟ ΤΟ ΓΕΓΟΝΟΣ ΟΤΙ ΥΠΑΡΧΟΥΜΕ ΕΜΕΙΣ ΟΙ ΙΔΙΟΙ
ΠΟΥ ΕΧΟΥΜΕ ΤΗΝ ΙΔΕΑ ΤΟΥ

Ἀπόδειξη

Ἄν εἶχα τὴν ἰσχὺ νὰ αὐτοσυντηροῦμαι, θὰ εἶχα πολὺ περισσότερο καὶ τὴν ἰσχὺ νὰ δώσω στὸν ἑαυτό μου τὶς τελειότητες πού μου λείπουν (κατὰ τὰ Ἄξ. 8 καὶ 9)· διότι αὐτὲς εἶναι μονάχα κατηγορήματα τῆς ὑπόστασης, ἐνῶ ἐγὼ εἶμαι ὑπόσταση. Ἀλλὰ δὲν ἔχω τὴν ἰσχὺ νὰ δώσω στὸν ἑαυτό μου τὶς τελειότητες ἐκεῖνες, ἀλλιῶς θὰ τὶς εἶχα ἤδη (κατὰ τὸ Ἄξ. 7). Ἄρα δὲν ἔχω τὴν ἰσχὺ νὰ αὐτοσυντηροῦμαι.

Ἐπειτα, δὲν μπορῶ νὰ ὑπάρχω χωρὶς νὰ συντηροῦμαι γιὰ ὅσο χρόνο ὑπάρχω, εἴτε ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου, ἂν ἔχω αὐτὴ τὴν ἰσχὺ, εἴτε ἀπὸ κάποιον ἄλλο ὁ ὁποῖος νὰ τὴν ἔχει (κατὰ τὰ Ἄξ. 1 καὶ 2). Μὰ ὑπάρχω, καὶ ὡστόσο δὲν ἔχω τὴν ἰσχὺ νὰ αὐτοσυντηροῦμαι, ὅπως τεκμηριώθηκε μόλις. Ἄρα συντηροῦμαι ἀπὸ κάποιον ἄλλο.

Ἐπιπλέον, ἐκεῖνος ἀπὸ τὸν ὁποῖο συντηροῦμαι ἔχει μέσα του μορφικὰ ἢ ὑπεροχικὰ ὁτιδήποτε εἶναι μέσα μου (κατὰ τὸ Ἄξ. 4). Ὅμως ὑπάρχει μέσα μου ἡ ἀντίληψη πολλῶν τελειότητων πού μου λείπουν, καὶ συγχρόνως ἡ ιδέα τοῦ Θεοῦ (κατὰ τοὺς Ὅρ. 2 καὶ 8). Ἄρα ἡ ἀντίληψη αὐτῶν τῶν τελειότητων ὑπάρχει ἐπίσης σὲ ἐκεῖνον ἀπὸ τὸν ὁποῖο συντηροῦμαι.

Τέλος, ἐκεῖνος δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει τὴν ἀντίληψη τε-

ΠΡΟΤΑΣΗ IV

ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΚΑΙ ΤΟ ΣΩΜΑ ΔΙΑΚΡΙΝΟΝΤΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΑ

Ἀπόδειξη

λειοτήτων πού τοῦ λείπουν, ἤτοι τίς ὁποῖες δὲν ἔχει μέσα του μορφικά ἢ ὑπεροχικά (κατὰ τὸ Ἄξ. 7)· ἀφοῦ πράγματι ἔχει τὴν ἰσχύ νὰ μὲ συντηρεῖ, ὅπως εἰπώθηκε ἤδη, θὰ ἔχει πολὺ περισσότερο τὴν ἰσχύ νὰ τίς δώσει [169] στὸν ἑαυτό του, ἂν τοῦ λείπουν (κατὰ τὰ Ἄξ. 8 καὶ 9). Ὅμως ἔχει τὴν ἀντίληψη ὅλων ἐκείνων οἱ ὁποῖες μοῦ λείπουν, καὶ γιὰ τίς ὁποῖες συλλαμβάνω ὅτι μποροῦν νὰ εἶναι μόνο στὸν Θεό, ὅπως τεκμηριώθηκε μόλις. Ἄρα τίς ἔχει μέσα του μορφικά ἢ ὑπεροχικά, καὶ ἔτσι εἶναι ὁ Θεός.

ΠΟΡΙΣΜΑ

Ο ΘΕΟΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΗΣΕ ΤΟΝ ΟΥΡΑΝΟ, ΤΗ Γῆ
ΚΑΙ ὍΛΑ ὍΣΑ ΕἶΝΑΙ ΕΚΕΙ.
ΕΠΗΛΕΟΝ, ΚΑΘΕΤΙ ΠΟΥ ΣΥΛΛΑΜΒΑΝΟΥΜΕ ΣΑΦΩΣ
ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΤΟ ΚΑΝΕΙ ΕΤΣΙ ὍΠΩΣ ΤΟ ΣΥΛΛΑΜΒΑΝΟΥΜΕ.

Ἀπόδειξη

Ὅλα τοῦτα ἔπονται σαφῶς ἀπὸ τὴν προηγούμενη πρόταση. Πράγματι, ἡ ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ τεκμηριώθηκε ἐκεῖ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχει κάποιος στὸν ὁποῖο νὰ ὑπάρχουν μορφικά ἢ ὑπεροχικά ὅλες οἱ τελειότητες τῶν ὁποίων ὑπάρχει μέσα μας κάποια ἰδέα. Ὅμως ὑπάρχει μέσα μας ἡ ἰδέα κάποιας δυνάμεως τόσο μεγάλης ὥστε μόνο ἐκεῖνος στὸν ὁποῖο βρίσκεται μπορεῖ νὰ δημιουργῆσε τὸν οὐρανό, τὴ γῆ, κλπ., καὶ νὰ ἔκανε ὅλα τὰ ἄλλα πού κατανοῶ ὡς δυνατά. Ἄρα, μαζὶ μὲ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ τεκμηριώθηκαν καὶ ὅλα τοῦτα.

Ὅ,τι ἀντιλαμβανόμεστε σαφῶς, μπορεῖ νὰ γίνεῖ ἀπὸ τὸν Θεὸ ἔτσι ὅπως τὸ ἀντιλαμβανόμεστε (κατὰ τὸ προηγούμενο Πόρισμα). Ἀλλὰ ἀντιλαμβανόμεστε σαφῶς [170] τὸ πνεῦμα, τουτέστιν τὴ σκεπτόμενη ὑπόσταση, δίχως τὸ σῶμα, τουτέστιν δίχως τὴν ἐκτατὴ ὑπόσταση (κατὰ τὸ Αἴτ. 2), καὶ τανάπαλιν τὸ σῶμα δίχως τὸ πνεῦμα (ὅπως παραδέχονται εὐκόλα ὅλοι). Ἄρα, μέσω τῆς θείας δυνάμεως ἔστω, τὸ πνεῦμα μπορεῖ νὰ εἶναι χωρὶς τὸ σῶμα καὶ τὸ σῶμα χωρὶς τὸ πνεῦμα.

Τώρα, οἱ ὑποστάσεις πού μποροῦν νὰ εἶναι ἢ μία δίχως τὴν ἄλλη διακρίνονται πραγματικά (κατὰ τὸν Ὅρ. 10). Μὰ τὸ πνεῦμα καὶ τὸ σῶμα εἶναι ὑποστάσεις (κατὰ τοὺς Ὅρ. 5, 6 καὶ 7) πού μποροῦν νὰ εἶναι ἢ μία δίχως τὴν ἄλλη (ὅπως τεκμηριώθηκε μόλις). Ἄρα τὸ πνεῦμα καὶ τὸ σῶμα διακρίνονται πραγματικά.

Σημειωτέον δὲ ὅτι χρησιμοποίησα ἐδῶ ὡς μέσο τῆς θείας δυνάμεως, ὅχι ἐπειδὴ χρειάζεται κάποια ἀσυνήθιστη δύναμη γιὰ νὰ διαχωριστεῖ τὸ πνεῦμα ἀπὸ τὸ σῶμα, ἀλλὰ ἐπειδὴ στὰ προηγούμενα πραγματεύτηκα μόνο τὸν Θεό, καὶ ἔτσι δὲν εἶχα τί ἄλλο νὰ χρησιμοποιήσω. Δὲν ἔχει δὲ σημασία μέσω ποιας δυνάμεως διαχωρίζονται δύο πράγματα γιὰ νὰ γνωρίζουμε ὅτι εἶναι πραγματικά διακριτά.